

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју



1838

Мастер рад

Стефан Душан и Јован Кантакузин.

Историја једног односа

Ментор: проф. др Влада Станковић

Студент: Петар Нешић ИС18/49

Београд, септембар 2021. године

Садржај

Списак скраћеница.....	3
Предговор.....	4
1. УВОД.....	6
1.1. Порекло Стефана Душана.....	6
1.2. Порекло Јована Кантакузина.....	10
2. ПРВИ СУСРЕТ СТЕФАНА ДУШАНА И ЈОВАНА КАНТАКУЗИНА.....	13
2.1. Прилике у Србији и Византији до смрти цара Андроника III.....	13
2.2. Упознавање Јована Кантакузина и Стефана Душана.....	21
3. ПЕРИОД САРАДЊЕ СТЕФАНА ДУШАНА И ЈОВАНА КАНТАКУЗИНА.....	23
3.1. Смутно време након смрти Андроника III.....	23
3.2. Долазак Јована Кантакузина у Србију и састанак у Паунима.....	25
3.3. Заједничке борбе против власти у Цариграду.....	28
3.4. Прекид сарадње између савезника.....	29
4. УСПОН ДВОЈИЦЕ БИВШИХ САВЕЗНИКА.....	31
4.1. Стефан Душан објављује рат Јовану Кантакузину.....	31
4.2. Нови савезници Стефана Душана и Јована Кантакузина.....	32
4.3. Проглашење Стефана Душана за цара и победа Јована Кантакузина у грађанском рату.....	36
5. ОДНОС ДВА ЦАРА.....	41
5.1. Прве године царевања.....	41
5.2. Састанак код Солуна и последње године владавине два цара.....	46
6. ЗАКЉУЧАК.....	52
Извори и литература.....	54

Списак скраћеница

Извори:

- Виз. извори *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд 1986.
- Дан. настављачи *Данилови настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 7, прир. Г. Мак Данијел, прев. Л. Мирковић, Београд 1989.
- Животи краљева *Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 6, прир. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, прев. Л. Мирковић, Д. Богдановић, Д. Петровић, Београд 1988.

Литература:

- ИСН I *Историја српског народа I*, Београд 1981.
- Nicol, *Kantakouzenos* D. Nicol, *The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460*, Washington, D.C., 1968.
- Nicol, *Last Centuries* D. Nicol, *Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, Cambridge 1993.
- Nicol, *The Reluctant Emperor* D. Nicol, *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c.1295–1383*, Cambridge 1996.
- Острогорски, *Историја* Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1951.
- Радић, *Време Јована V* Р. Радић, *Црно столеће. Време Јована V Палеолога (1332-1392)*, Београд 2013.
- Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан* Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан краљ и цар: 1331-1355*, Београд 2005.

Предговор

У овом раду ће бити обрађена комплексна тема односа између Стефана Душана и Јована Кантакузина, два владара која су оставила дубок траг како у историји својих држава тако и на ширем простору Балкана. Иако су многи научници писали о тој двојници протагониста, за сада није објављен нити један рад који би се у првом реду бавио њиховим савезништвима и сукобима. Највећи број научних радова су биографског карактера или се баве анализом извора који доносе вести о поменутих владарима, тако да заинтересовани читалац који жели да се информише о односу Стефана Душана и Јована Кантакузина тренутно не може да нађе научни рад који се искључиво бави том темом. Да би се боље сагледао однос краља и цара Стефана Душана и великог доместика и цара Јована Кантакузина у раду је неопходно посветити пажњу њиховом пореклу и предисторији догађаја који су их довели на власт, али и догађајима за које се чини да немају директне везе са њиховим личним односом.

Приликом писања рада биће коришћени релевантни објављени извори и литература, како домаћих тако и страних аутора. Основу рада чиниће два биографска дела. Прво је коауторско дело Божицара Ферјанчића и Симе Ћирковић, *Стефан Душан краљ и цар: 1331-1355*, објављено у Београду 2005. године. Други рад је дело Доналда Никола, једног од виђенијих светских византолога. Његова биографија Јована VI Кантакузина носи назив *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295–1383*, и објављена је у Кембрицу 1996. године. Поред те две биографије највише су коришћене и *Историја српског народа I, Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, *Историја Византије* и *Црно столеће. Време Јована V Палеолога (1332-1392)*. Уз наведена дела приликом писања рада биће коришћене и расправе које их употпуњују или дају неко савременије мишљење у складу са новооткривеним доказима.

Што се тиче извора, окосницу рада ће чинити два савремена извора – Ромејска историја Нићифора Григора и мемоарски спис Јована Кантакузина, који су са пропратним критикама објављени у издању Византолошког института Српске академије наука и уметности у едицији *Византијски извори за историју народа*

Југославије, том VI, Београд 1986. Ова два дела су обрадили, превели и критикама прилагодили управо Божидар Ферјанчић и Сима Ћирковић, заједно са Љубомиром Максимовићем, Иваном Ђурићем и Нинославом Радошевић.

Историјско дело Јована Кантакузина у четири књиге описује догађаје између 1320. и 1354. године. Дело је мемоарског карактера у којем је Јован Кантакузин описао збивања у којима је и сам учествовао. Његов спис је један од најзначајнијих и детаљима најбогатијих извора за средњовековну историју српског народа. Иако је у уводу навео да жели непристрасно да описује догађаје и личности, често је веома субјективан, стога његове наводе треба проверавати подацима из других извора, пре свега из дела Нићифора Григоре.

Ромејска историја Нићифора Григоре у 37 књига обухвата период од 1204. до 1358/9. године. Узевши у обзир да је он био савременик грађанских ратова који су потресали Византију у првој половини 14. века, његово дело је извор првог реда за тај период.

Од домаћих извора који употпуњују византијске изворе коришћени су *Животи краљева и архиепископа српских* архиепископа Данила II, као и *Данилови настављачи*, дело ученика архиепископа Данила II.

1. УВОД

1.1. Порекло Стефана Душана

Да би се стекла пуна слика о једном од највећих владара ког је српска историја имала прво је потребно упознати се са његовим пореклом. У средњем веку владало је уверење да се у „крви“ човека налази нешто што га предодређује за владара. То нешто је владар дуговао својим прецима који су од Бога изабрани да воде народ. Због тога су владари тежили да досегну величину својих предака, угледајући се на њих. Стефан Душан је припадник српске средњовековне династије Немањића.¹

Родоначелник те династије је Стефан Немања. О његовим прецима и њиховој вези са неким старијим српским владарским родом нема конкретних и директних генеалошких повезница, али се претпоставља да је постојала. Стефан Немања је био најмлађи од четири сина жупана Завиде. Он је дошао на власт после краћег грађанског рата у којем је победио своју браћу Тихомира, Страцимира и Мирослава. Немања се након три деценије владавине замонашио и повукао у своју задужбину Манастир Студеницу, а престо је оставио средњем сину Стефану. Врло брзо након повлачења у манастир сада већ монах Симеон отишао је на Атос, где је са својим најмлађим сином монахом Савом основао Манастир Хиландар. Монах Симеон је умро на Светој Гори 1199. године и врло брзо након тога откривено је да је мироточив, чиме је целој династији дат светородни карактер.²

Немања није поштовао правило да прворођени син наследи оца, пошто је за наследника још за живота изабрао свог средњег сина Стефана. У време Стефанове владавине, тачније 1217. године, српска држава је постала краљевина, док је српска црква самосталност стекла 1219. године.³ Стефанов најстарији син Радослав није дуго владао, јер га је млађи брат Владислав свргнуо са престола. И сам Владислав није дуго владао, али је стигао да учврсти култ свог стрица архиепископа Саве, тако дајући светородној династији још једног свеца. Владислава је са власти збацио његов брат Урош. У време

¹ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 14.

² ИСН I, 261.

³ Исто, 300-305.

Стефана Немањића, али и у време владавине његове тројице синова Радослава, Владислава и Уроша дешавале су побуне побочних грана фамилије. У првом реду бунили су се Стефанов брат Вукан и његови наследници, али и наследници Немањиног брата Мирослава Хумског. Краљ Урош, најмлађи син Стефана Првовенчаног, одузео је наследницима побочних грана династије управу над њиховим наследним земљама. Деградиравши родбину на ниво локалне властеле, Урош је централизовао државу и тако омогућио јачу централну власт за владарску породицу. За време владавине краља Уроша уводи се институција младог краља. Драгутин, син краља Уроша и краљице Јелене, први је млади краљ у историји српске државе. Упркос притисцима, Урош није дао територију младом краљу да њоме самостално управља.⁴ После другог одбијања да препусти део територије, краља Уроша је са престола збацио Драгутин у кратком грађанском рату 1276. године.⁵

Управо негде у то доба, Драгутиновом млађем брату Милутину родио се син који је добио име Стефан. Пошто ни сам Милутин није био наследник престола, Стефанове шансе да постане владар нису биле велике. Међутим, лоша срећа је задесила краља Драгутина и он се повредио падом са коња под Јелечом.⁶ Према средњовековним схватањима, Драгутин због физичке неспособности више није могао обавља улогу владара. Такође, према архиепископу Данилу, та повреда је и психички имала утицај на краља, пошто ју је видео као Божију казну за непоштовање свог оца и своје мајке.⁷ Пошто су Драгутинови синови Владислав и Урошиц били премлади, договорено је да престо заузме Драгутинов млађи брат Милутин. То се догодило на сабору у Дежеву 1282. године. Није сигурно, али вероватно је постојао договор ко ће наследити Милутина, пошто су оба брата имала синове. У каснијем периоду, према речима Данила II, Драгутин је планирао да узме престо свом брату и преда га сину Урошицу.⁸

Драгутин је задржао поседе на западу земље, а међу њима Рудник, Ариље и Ускопље код Требиња. На његовој територији су се налазила два епископска центра: Бања код Прибоја и Ариље. Такође, под нејасним околностима најраније у другој половини

⁴ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 18-20.

⁵ ИСН I, 356.

⁶ Животи краљева, 22.

⁷ Исто, 23.

⁸ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 22-24.

1284. године добио је Мачву, Београд и североисточну Босну, коју је до тада држала његова ташта, угарска краљица Јелисавета. Из тога се може видети да Драгутинова повреда није била трајна. Такође, додатни доказ да повреда није била превише озбиљна је чињеница да је Драгутин исте године кад је одржан сабор у Дежеву, подигао војску са својих територија и заједно са Милутином ишао у освајање византијских посела у Македонији. Након тих освајања догодили су се сукоби 1291. године у Браничеву између војски Милутина и Драгутина са татарским вазалима Дрманом и Куделином. Видински кнез Шишман је са својом војском кренуо у освету, опустошио српске земље и спалио Манастир Жичу. Милутин је успео да протера Шишмана, а да би предупредио нове ратове послао је татарском кану Ногају таоце, међу којима је био и његов син Стефан.⁹

Један анонимни западни историчар пише да територија коју деле браћа Милутин и Драгутин није јединствена и да су то две независне краљевине. Једном је владао Драгутин и она је била окренута према северу и Угарској, у којој су буктали грађански ратови између великаша и претендента на престо, а између осталих и краљ Драгутин се укључио у ту борбу. Другом је владао Милутин и она је ратовала са Византијом и освајала њене територије. Схвативши да нема другог начина да заустави нападе Срба, византијски владар Андроник II се одлучио на радикалан потез. Он је дао своју шестогодишњу ћерку Симониду за српског краља Милутина, који је тада био у петој деценији живота. Тим венчањем сви поседи које је Милутин освојио постали су Симонидин мираз.¹⁰

Међутим, то венчање је наишло на осуду и Милутинове мајке Јелене и брата Драгутина. И поред огромне разлике у годинама измеђе супружника, појавило се питање ко ће да наследи српски престо. Византијски владари су принцезе из своје куће давали само уз услов да њихово потомство наследи престо. Ипак, могућност да Симонида роди наследника Милутину није била реална још неко дуже време. То пак није угасило Драгутинов страх да ће краљевство наследити један од Милутинових синова. Због тога врло брзо по венчању српског краља и византијске принцезе избија рат између Милутина и Драгутина, који је са различитим интензитетом трајао више од једне деценије.¹¹

⁹ ИСН I, 443.

¹⁰ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 23.

¹¹ Исто, 24.

Негде у време краљеве женидбе са Симонидом из Златне хорде се вратио принц Стефан. Он се оженио Теодором, кћерком бугарског владара Смилеца. Између 1306. и 1309. године Милутин је Стефану дао Зету на управу. Изгледа да је убрзо након тога Милутин почео да губи у рату против Драгутина и због тога је у помоћ позвао селџучке најамнике. То је довело до склапања мира чији су посредници били византијски цар Андроник II и цариградски патријарх Никон. Мир је склопљен или крајем 1311. или почетком 1312. године. Питање наследника престола је највероватније остало отворено. Године 1312. је Стефан добио млађег сина Душана.¹² Пошто Симонида није могла да роди наследника, њена мајка Ирина Монфератска, која је живела у Солуну, одвојено од супруга Андроника II, размишљала је да пошаље једног од Симонидине браће да наследи краља Милутина.¹³ Иако је царев син Димитрије одбио да наследи престо у „суровој средини“, његов долазак у српску државу је утицао да се Стефан забрине и запита да ли ће он наследити престо.

Стефан је 1314. године заједно са зетском властелом припремио устанак. Краљ Милутин је за то сазнао и са војском се упутио у Зету. Он је преговорима успео да спречи ратни сукоб, а после тога је на превару заробио Стефана и наредио да га ослепе и протерају. Стефан је изгнан у Цариград, што сведочи да је на византијском двору постојало јако интересовање за стање у српској држави. У прогонству је Стефан провео седам година. Његов старији син Душман је преминуо у Цариграду 1319. године.¹⁴ Млађи Стефанов син Душан је одрастао окружен децом великаша из византијске престонице. За то време у Србији је 1316. године умро краљ Драгутин. Његову земљу је наследио син Владислав. Међутим, Владислава је врло брзо заробио Милутин.¹⁵

Краљ Милутин је за наследника одредио свог сина Константина. О њему се веома мало зна све до борби са Стефаном након Милутинове смрти. Пред крај Милутиновог живота црквени великодостојници су успели да уговоре да се Стефан врати у Србију и да краљ опрости побуњеном сину. Иако му је дозвољено да се врати у земљу, Стефан није добио никакве привилегије. Његов положај је био сведен на ниво мање властеле, јер је

¹² Д. Јечменица, *О времену увођења младог краља Стефана Душана у управне надлежности у Зети*, Архивски записи, часопис за архивску теорију и праксу, XIX-2 (2012), Цетиње 2013, 155-166.

¹³ В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, Београд 2012, 128-130.

¹⁴ Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, Београд 2018, 143.

¹⁵ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 27.

добрио део жупе Будимље ради издржавања.¹⁶ Не зна се пуно о његовом животу до борби за наслеђе трона. Краљ Милутин се врло брзо након Стефановог повратка тешко разболео и изгубио је моћ говора¹⁷, а затим и умро 29. октобра 1321. године.¹⁸

Убрзо по Милутиновој смрти, између Стефана и Константина је букнуо рат. О самим борбама се не зна готово ништа. После шест недеља могло се са сигурношћу потврдити да је Стефан из борбе изашао као победник, а да је Константин убијен. Стефан је крунисан за краља на Богојављење, 6. јануара 1322. године, а том приликом је његов син Душан крунисан за младог краља и понео је владарско име Стефан.¹⁹

1.2. Порекло Јована Кантакузина

Византија је током 7. и 8. века прошла кроз веома тешке тренутке, догађаје и процесе. На унутрашњем плану су беснели велики сукоби изазвани покретом иконобораца, које је после доста сукоба хришћанска црква осудила као јеретике. На спољном плану освајања Арабљана у Азији и Африци и досељавање Словена и Бугара за стално на Балкан јако су уздрмали Ромејско царство. Због тих бројних проблема многе старе, познате и богате византијске породице су током тог мрачног доба Византије нестале са историјске позорнице или су изгубиле свој утицај и своју моћ.²⁰

Крајем 9. века у Византији је почело да се појављује ново племство. Ти људи нису имали презиме, које је означавало њихово порекло. Због тога су добијали презиме по географској одредници одакле су пореклом или по месту где су им се налазила имања, попут цара Василија Македонца. Ове породице су својим великим богатством купиле многе поседе, заједно са сељацима на њима. Те честе куповине су довеле до ерозије војне снаге царства. Такође, долази до децентрализације војне и финансијске управе. Многи цареви који су потекли из нових богатих породица незнатног порекла покушали су да зауздају ту децентрализацијеу. Међутим, породице нових богаташа попут Фока, Комнина

¹⁶ Дан. настављачи, 30-32.

¹⁷ Животи краљева, 117

¹⁸ Исто, 180.

¹⁹ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 30-31.

²⁰ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 7.

и Дука су наставиле да јачају. Свака од тих породица је дала цареve који су владали у Цариграду.²¹

Први сигурно помињање једног Кантакузина се може сместити у 1094. годину. Породица Кантакузин се тада није разликовала много од горепомнутих фамилија. Родоначелник породице Кантакузин непознатог порекла, за којег се претпоставља да је из Мале Азије, описан је као веран и добар војник, који је ратовао на дунавској граници против Кумана у време владавине Алексија Комнина. Иако су његова дела позната и описана у „Алексијади“ Ане Комнине, његово име није остало забележено.²² Чланови породице Кантакузин су временом добијали и титуле и више положаје у власти, због чега су релативно брзо постали веома поштовани и стигли до нивоа да могу да се венчавају са блиским рођацима породица Комнина, Анђела и Палеолога, владара Ромејског царства.²³ Син или унук првог познатог Кантакузина био је Јован Кантакузин, војни командант који се истакао у борбама против Срба, Угара и Печенега између 1150. и 1153. године. Он је 1155. године био послат у Београд да спречи групу завереника да предају град Угарима. Убијен је у бици код Мириокефалона 1176. године, борећи се против војске Килицијанца Арслана. Био је ожењен Маријом, нећаком Манојла I Комнина. Следећи значајан припадник породице Кантакузин се такође звао Јован. Он је био ожењен Иреном, сестром будућих царева Исака II и Алексија III Анђела. На почетку владавине Андроника Комнина, Јован је делимично ослепљен и затворен, али је доласком Исака на власт 1185. године пуштен из затвора и додељена му је титула кесара. Након пораза у рату са Бугарима 1186. године, изгубио је титулу кесара и остатак живота је провео ван политичких збивања.²⁴

Наследници породице Кантакузин су наставили где су стали њихови преци. Ширили су поседе породице на територији Грчке, Македоније и Тракије.²⁵ Године 1204. нови проблеми су задесили Византију. Војници из западних држава који су кренули у Четврти крсташки поход су заузели Константинопољ и делове византијских територија у Тракији и Грчкој. Византија је нестала као држава, а главни наследници њених традиција

²¹ Исто, 7.

²² Nicol, *Kantakouzenos*, 3.

²³ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 8.

²⁴ Nicol, *Kantakouzenos*, 4-6.

²⁵ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 8.

били су Арта у Епиру и Никеја у Малој Азији.²⁶ Породица Кантакузин се родбински повезала са фамилијом Палеолог, која се уздигла у Никеји. Ирина Комнина Кантакузина се 1259. године удала за Константина Палеолога, севастократора и млађег брата Михајла VIII Палеолога.²⁷ Цар Михајло VIII је на празник Успења Пресвете Богородице 1261. године повратио Цариград. Пахимер наводи да је 1263. године у рату против епирског деспота Михајла II учествовао Михајло Кантакузин. Он је након тога понео титулу великог контоставла и можда је постао управник Пелопонеза, али извори су по том питању веома контрадикторни. Постоји могућност да је он био деда Јована Кантакузина.²⁸ О оцу Јована Кантакузина се зна врло мало. Из његовог живота познато је да је рођен око 1265. године и да је 1286. године за време владавине Андроника II постао управник Пелопонеза. Тамо је и умро 1294. године, пре него што му се у Цариграду родио син Јован. На основу наведеног се претпоставља да је Јован Кантакузин рођен око 1295. године. Мајка Јована Кантакузина Теодора потицала је из угледне породице која је била у сродству са владајућим династијама Анђела и Палеолога.²⁹ Теодора је била изузетног карактера и способности. Свог мужа је надживела за скоро педесет година и није се удавала након његове смрти. Била је веома амбициозна када је будућност њеног сина била у питању и доста је улагала у његову каријеру. Такође, она је заслужна за склапање брака између Јована и Ирине, унуке бугарског цара Јована III Асена, у којој је видела карактер сличан њеном. Јован и Ирина су се венчали око 1318. године.³⁰

²⁶ Острогорски, *Историја*, 399.

²⁷ Nicol, *Kantakouzenos*, 10.

²⁸ Исто, 11-14.

²⁹ Виз. извори, 297.

³⁰ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 17-18.

2. ПРВИ СУСРЕТ СТЕФАНА ДУШАНА И ЈОВАНА КАНТАКУЗИНА

2.1. Прилике у Србији и Византији до смрти цара Андроника III

Као што је већ речено, Михајло VIII (1259–1282) је 1261. године повратио Цариград, који је од 1204. године био у рукама Латина. Заузимањем Цариграда Византија опет почиње да утиче на европску политику. Међутим, доба латинске власти оставило је велике трагове. У византијским водама господариле су италијанске републике, а њиховим колонијама је припадала већина острва у источном делу Средоземног мора. Континентална Грчка је остала под влашћу Латина, а Епирска деспотовина и Тесалија, иако су биле под грчком влашћу, задржале су непријатељски став према Византији. На рачун Византије се проширила и српска држава. До краја своје владавине Михајло VIII морао је да се бори против тежње Латина да поврате Цариград и обнове Латинско царство, а упоредо је покушавао да успостави власт над старим византијским земљама, у чему је имао скромне резултате. Успео је да поврати један део Пелопонеза, али његов већи део и даље остаје у рукама Латина, као и Атика са Беотијом и околна острва.³¹

Након смрти Михајла VIII 1282. године почиње опадање Царства. Дошло је до нагле експанзије Турака, који су до 1300. године заузели готово целу Малу Азију, и Срба под вођством краља Милутина на Балкану. Царство је раздирано унутрашњим и спољашњим проблемима. Након Михајлове смрти власт је наследио његов син Андроник II, који није успео да нађе адекватна решења за проблеме, упркос многим покушајима. Државне финансије биле су у кризи зато што је Михајло VIII користио огромну војску најамника за своје походе, тако да је цар Андроник II био приморан да распусти флоту и доста смањи копнене снаге. То је проузроковало потпуну зависност од ђеновљанске најамничке флоте. Такође, византијска копнена војска је почела да

³¹ Острогорски, *Историја*, 446-447.

служи за подсмех савременицима и она од краја 13. века само у ретким приликама броји више од пар хиљада људи. Тиме је Византија изгубила позицију велике силе.³²

Ромејско царство је успело да браковима купи релативан мир у прве две деценије 14. века. Међутим, нови проблем у Византији представљао је грађански рат између два Андроника, деде и унука. Син Андроника II Михајло IX умро је пре него што је дошао на власт. Михајлов син који је добио име по деди крунисан је јако млад још за очева живота и понео је име Андроник III. Само време проглашења за цара Андроника III можемо сместити у период између 1308. и 1312. године.³³

Удаљавање два цара текло је поступно. Млади цар је водио прилично раскалашан и лакомислен живот, уживао је у витешким турнирима и узимао учешћа у њима, што нису одобравали његови отац и деда. Догађај који је означио коначан разлаз између деде и унука везан је за смрт деспота Манојла, млађег брата Андроника III. Деспот Манојло убијен је грешком, у заседи коју су поставили људи Андроника III, који су желели да убију љубавника пријатељице млађег Андроника. Вести о смрти сина погодиле су Михаила IX, чије здравље је већ било нарушено, и он умире у Солуну 12. октобра 1320. године. Након тих догађаја Андроник II размишља о новом наследнику, због чега је Андроник III забринут и почиње да тражи савезнике међу млађим припадницима аристократских породица. У табор Андроника III као четири главна савезника долазе његови пријатељи Јован Кантакузин, Сиргијан Палеолог, Теодор Синадин и Алексије Апокавк. Андроник II је 1320. године повећао таксе у царству желећи да повећа војску, што је млађи Андроник искористио и објавио деди рат. На самом почетку млади племићи су прокламовали изузеће од пореза за област Тракије, због чега су добили велику подршку тамошњег становништва.³⁴

Са друге стране, Андроник II је радио све како би обезбедио подршку становника престонице. Међутим, побуњеници су били свесни своје надмоћи и са војском су пошли на Цариград. За предводника војске је изабран Сиргијан, који је био изванредан стратег и војсковођа. Стари цар је на те вести тражио преговоре и склопљен је уговор у

³² Исто, 451.

³³ Љ. Максимовић, *О времену проглашења Андроника III Палеолога за цара*, Зборник радова Византолошког института, књ. 16, Београд 1975, 119-122.

³⁴ Nicol, *Last Centuries*, 152-157.

Региону 6. јуна 1321. године. Тим уговором Царство је подељено, Андроник III је добио на управу пределе Тракије од Христовоља до обале недалеко од Цариграда, док су Андронику II остали престоница, предели западно од Христовоља и Егејска острва, као и вођење спољне политике царства.

Мир се није дуго одржао, убрзо је дошло до неслагања у табору младог цара. Сиргијану се није допало фаворизовање Јована Кантакузина од стране Андроника III. Такође, говорио је да је Андроник III увредио част његове жене. Због тога Сиргијан прелази у табор Андроника II и сукоб се обнавља крајем 1321. године. Захваљујући Сиргијановом вођству, неко време превагу је имао Андроник II, али онда је Јован Кантакузин дао знатне количине свог новца за довођење најамника. За команданта војске Андроника III изабран је Теодор Синадин. Убрзо је и Солун прешао на њихову страну. Стари цар је поново био приморан на споразум, који је овај пут склопљен у трачкој тврђави Епиватима, јула 1322. године. Овај споразум је углавном поновио оно што је било предвиђено уговором у Региону.³⁵

Након тога дошло је до мира који је трајао од 1322. до 1327. године. У том периоду Андроник III свечано је крунисан у Цркви Свете Софије 2. фебруара 1325. године и оженио се по други пут, пошто му је прва супруга Ирина од Брауншвајга преминула. Избор је пао на Јовану Савојску, ћерку Амадеа V, грофа од Савоје, и његове супруге Марије Брабантске. Јована је у Византији добила име Ана. Венчање између младог цара и Ане Савојске обављено је октобра 1326. године.³⁶ Ана је младом цару родила четворо деце: Ирину, будућег цара Јована V, Марију и Михајла. Тада је откривена Сиргијанова завера за убиство Андроника II и његова жеља да се дочепатрона. Због тога је ухапшен и осуђен на доживотни затвор. У то време беснели су напади Турака на Царство. Андроник II је из изгнанства вратио старог, сада већ слепог генерала Алексија Филантропина, који је самом својом појавом успео да заплаши Турке. Пошто је Алексије био у немилости и његова лојалност била упитна, Јован Кантакузин, дотадашњи велики папија, добија титулу великог доместика и постаје

³⁵ Исто, 157-158.

³⁶ Радић, *Време Јована V*, 36-39.

главнокомандујући војски оба Андроника. Титула великог доместика је померена са шестог на четврто место по значају у Византијском царству.³⁷

Кантакузин се показао као способан војсковођа. Успео је да одбрани северну границу царства од напада Бугара и Монгола. Такође, он и млађи цар су успели да спрече отцепљење Јована Палеолога, намесника града Солуна и нећака старијег Андроника. Јованову побуну и његово отцепљење од централне власти у Цариграду подржавао је и тадашњи српски Стефан Урош III (Стефан Дечански). Ту помоћ Срба намеснику Солуна млађи цар није заборавио. Једини већи неуспех Јована Кантакузина је био губитак Бурсе, коју су 1326. године освојили Османлије. Јован и Андроник III су желели да оду са војском и помогну Бурси, али стари цар није желео да им да појачање за тај подухват.³⁸

Стефан Урош III није могао боље да искористи побуну властелина Јована Палеолога јер је у то време имао проблема у својој земљи. Његов син, млади краљ Душан добио је на управу Зету 1326. године.³⁹ Одмах по ступању на дужност младог краља је задесио проблем. Локални властелин Бранивој са своја четири сина: Михајлом, Добровојем, Бранојем и Брајком, осамосталио се у односу на српског краља и борио се са босанским баном Стефаном II за власт над Хумском земљом. Босански бан је током 1326. године успео да придобије Дубровник на своју страну чиме је сукоб ескалирао. У овом сукобу Бранивојевићи су поражени, сва четири Бранивојева сина су изгубила живот, а победници су поделили плен. Дубровник је заузео Стон и Пељешац, а босански бан долину доње Неретве. Међутим, већ у септембру 1327. године избио је рат између српског краља Стефана Уроша III и Дубровника због Стона и Пељешца. Рат је трајао скоро годину и лета 1328. године склопљен је мир према којем су Стон и Пељешац враћени српском краљу. Са друге стране, о рату између српског краља и босанског бана има врло мало вести и података. Босански бан је проширио своју власт на рачун српске државе у пограничним областима, али те територије није успео трајно да задржи. У периоду од 1327. до 1329. године било је више сукоба између краља

³⁷ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 23.

³⁸ Nicol, *Last Centuries*, 24.

³⁹ Д. Јечменица, *О времену увођења младог краља Стефана Душана у управне надлежности у Зети*, Архивски записи, часопис за архивску теорију и праксу, XIX-2 (2012), Цетиње 2013, 160-162.

Стефана Уроша III и бана Стефана II. И сам млади краљ Душан је 1329. године успешно ратовао против босанског бана, што је први податак о његовом личном учешћу у борбама.⁴⁰

У самој Византији последња фаза грађанског рата између два цара почела је 1327. године. Пре сукоба оба цара су себи обезбедила подршку суседних владара: Андроник II српског краља Стефана Уроша III, а Андроник III бугарског цара Михаила Шишмана. Војсковођа младог цара Теодор Синадин, уз савете великог доместика Јована Кантакузина, однео је победу над трупама старог цара у Македонији, након чега је цела византијска Македонија са Солуном прешла на страну Андроника III. Српски краљ Стефан Урош III није учествовао у борбама, а његовим одредима који су отишли у помоћ Андронику II наређено је да не учествују у борби осим ако је не започне друга страна. Трупe бугарског цара су изненада промениле страну и пришле Андронику II. На те вести Андроник III је кренуо ка Цариграду и у исто време је упутио посланике бугарском цару Михаилу Шишману да га подсети на договор о савезништву. Како Андроник II није прихватио Шишманову војску у Цариград, она се убрзо повукла са византијске територије. На крају, у ноћи између 23. и 24. маја 1328. године, млади цар је ушао у престоницу и заробио свог деду. Млади цар је оставио старијег цара у животу, али било је договорено да Андроник II абдицира у корист свог унука и било му је дозвољено да живи у царској палати. Такође по Кантакузиновом савету, највећи део војске је остао ван зидина и тиме је спречена пљачка Цариграда.⁴¹ У време болести Андроника III 1330. године, стари цар је био приморан да се замонаши. Узео је монашко име Антоније и умро је у манастиру 13. фебруара 1332. године док је вечерао са својом ћерком Симонидом.⁴²

Завршетком овог рата завршена је и прва књига мемоара Јована Кантакузина. Током следећих пар година млади племићи који су ступали у своје ране тридесете године реорганизовале су управу над царством. Теодор Синадин је постао префект града Константинопоља, а Алексије Апокавк управник ризнице. Јован Кантакузин је задржао своју функцију великог доместика. Уз то он је учврстио положај десне руке

⁴⁰ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 36-40.

⁴¹ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 26-28.

⁴² Nicol, *Last Centuries*, 159-162.

младог цара Андроника. На наговор Јована Кантакузина из затвора је пуштен њихов стари пријатељ Сиргијан. Уз обећања и заклетве да их неће издати Сиргијан је постављен за управника Солуна, где је био под присмотром царево мајке.⁴³

Нови цар није заборавио ни помоћ коју је српски владар упутио његовом деди. Због тога је заједно са својим савезником, бугарским царем Михајлом Шишманом спремао освету. У пролеће 1330. године направили су план о заједничком нападу на Србију. Напад је требало да буде изведен истовремено из два правца: са југа из Византије и са истока из Бугарске. Српски владар је схватио да не може да победи здружене снаге непријатеља и због тога је одлучио да их дочека једног по једног, и то најпре војску бугарског цара. Нићифор Григора процењује да је бугарска војска са најамницима бројала око 15.000 људи.⁴⁴ До битке код Велбужда дошло је 28. јула 1330. године, у њој су бугарске снаге катастрофално поражене, а сам цар је изгубио живот. Као вођа једног дела српске војске у бици код Велбужда веома се истакао млади краљ Стефан Душан. Након битке на престо у Бугарској је постављен Иван Стефан, син погинулог цара Михајла и Ане, сестре краља Стефана Уроша III. Одмах по сређивању прилика у Бугарској, Стефан Урош III се упутио ка Македонији како би се обрачунао са Андроником III. Видевши величину пораза свог савезника Андроник III се повукао из рата. Битком код Велбужда постављен је темељ српске превласти на Балкану.⁴⁵

Иако је остварио велику победу, краљ Стефан Урош III није узео простране области од Бугарске. У једном тренутку је дошло до незадовољства властеле која се окренула прављењу завере за свргавање краља, али прави узроци сукоба нам нису довољно јасни. Већ крајем 1330. године може се назрети почетак сукоба између краља Стефана Уроша III и његовог сина младог краља Стефана Душана. Почетком 1331. године избио је отворени рат, у којем је стари краљ имао више успеха. Он је до пролећа успео да угуши побуну, али је и опростио сину. Међутим, млади краљ Душан је током лета успео да организује нову заверу, овај пут успешну. Он је са својим присталицама успео да изненади и опколи свог оца у двору у Неродимљу. Стари краљ

⁴³ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 30.

⁴⁴ Виз. извори, 208.

⁴⁵ G. Škrivanić, *Bitka kod Velbužda 28. VII 1330. godine*, Vesnik vojnog muzeja, knj. 16, Beograd 1970, 67–77; Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 41.

се са малом пратњом склонио у тврђаву Петрич, али је на крају био приморан да се преда. Убрзо након тога, 8. септембра 1331. године, Стефан Душан је у цркви у Сврчину крунисан за краља.⁴⁶ Архиепископ Данило II је положио венац на главу Стефана Душана, након чега је приређено велико весеље.⁴⁷ Стефан Урош III је одведен у тврђаву Звечан, где га је под неразјашњеним околностима задесила смрт.⁴⁸

Нови српски краљ се одмах на почетку своје владавине суочио са проблемима и ратовима на северозападу своје државе. На пролеће 1332. године у Зети је избила побуна великаша предвођена војводом Богојем, али је краљ Душан брзо угушио побуну великаша у Зети. Такође, успео је да среди односе са Дубровачком Републиком. Дубровнику је почетком 1333. године продато цело приморје од Стона до Дубровника, као и острво Посредњица.

Стефан Душан се 1332. године оженио Јеленом, сестром новог бугарског цара Јована Александра, и тако утврдио мир и на источној граници.⁴⁹

Тада се Душан могао окренути освајању нових територија на рачун византијског царства. На почетку сукоба краљ Душан није имао неких великих успеха. У свом првом походу на Византију пустошио је делове источне Македоније све до Егејског мора, после чега је задржао Струмицу са околином. Међутим, убрзо је стекао велику помоћ јер је на његову страну прешао нико други до Сиргијан.⁵⁰

Сиргијан је у Солуну, чији је управник био, стекао велику наклоност Рите Јерменске, мајке цара Андроника III. Њих двоје су делили мржњу према царевој десној руци Јовану Кантакузину, кога су и савременици означавали као царевог савладара и особу која има више утицаја од самог владара. Занимљиво је да је сам Андроник III 1330. године, када је тешко оболео и када је мислио да се налази на самртној постељи, тражио од Јована Кантакузина да постане василевс. Међутим, Кантакузин је то одбио и забранио је да цар прими монашки чин.⁵¹ Након смрти царево мајке, видевши да му

⁴⁶ ИСН I, 508-510.

⁴⁷ Дан. настављачи, 69.

⁴⁸ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 45.

⁴⁹ С. Ђирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995, 135.

⁵⁰ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 53.

⁵¹ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 34.

се живот налази у опасности, Сиргијан је одлучио да пребегне код српског владара, где је дочекан са великим почастима.⁵²

Краљ Стефан Душан и Сиргијан су кренули у поход на Византију 1334. године. Врло брзо су заједничким снагама освојили велике ромејске поседе у Македонији и на тренутак запретили Солуну. Српска војска је освојила Прилеп и Охрид, док се Сиргијан истакао као вешт преговарач, успевши да убеди неколико градова да му се предају, а међу њима и Костур. Схвативши величину и озбиљност проблема, цар Анродник III је похитао на запад своје земље. Одлазак цара су искористили Турци који су кренули у пљачкање ромејских посета на истоку, а у борбу против Турака послат је Јован Кантакузин. Док је цар у Дидимотици припремао војску за ратовање против Стефана Душана и свог бившег савезника Сиргијана, изненада му се на располагање ставио Сфранцес Палеолог. Планом је било предвиђено да Сфранцес добије на управу неке тврђаве недалеко од Костура, а да затим пређе на страну противника и ухвати Сиргијана. Схвативши да га не може живог довести пред цара, а да опсада Солуна само што није кренула, Сфранцес је искористио повољан тренутак и убио је Сиргијана 23. августа 1334. године на дан Светог Лупа, а потом утекао у Солун. На тај начин је Сфранцес Палеолог много допринео борби Анродника III против краља Стефана Душана.⁵³ Видевши да му је главни савезник у освајању византијских територија мртав, српски краљ је одлучио да затражи мир. Са царем Андроником III се састао на реци Галик 26. августа 1334. године. Том приликом је договорено да Душан врати одређене градове које је Сиргијан заузео током пролећа и лета. Српском краљу су била призната ранија освајања и два најважнија града која су остала у српским рукама били су Охрид и Прилеп.⁵⁴

Оба владара су тада кренула у остваривање својих планова. Краљ Стефан Душан је због пограничног напада Угара и њиховог краља Карла Роберта морао да оде на северну границу своје државе. Чувши да се краљ Стефан Душан приближава са

⁵² Nicol, *Last Centuries*, 176.

⁵³ Р. Радић, *Сфранцес Палеолог – просопографска белешка*, Зборник радова Византолошког института, књ. 29-30, Београд 1991, 195-201; G. C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and His Successors*, Washington, D.C., 1984, 7.

⁵⁴ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 56-58.

великом војском Угари су обуставили поход.⁵⁵ За то време византијски владар се сукобио са делом Турака и успео је да их победи. Он је редом заузео Лезбос, Фокеју и Хиос. Међутим, највеће успехе су тих година имале војске на западу под командом Андроника III и његовог великог доместика Јована Кантакузина. На вест о смрти најмоћнијег тесалијског великаша Стефана Гаврилопула, солунски намесник Михаило Мономах је 1333. године напао и освојио делове Тесалије и потчинио је византијској власти, а он сам је постао њен намесник.⁵⁶

2.2. Упознавање Јована Кантакузина и Стефана Душана

После успешних похода цар Андроник III је отишао у Солун. Он је тамо договорио састанак са Стефаном Душаном који се налазио у близини града. Вести о овом састанку из 1336. године се налазе у мемоарима Јована Кантакузина. Он описује састанак као пријатељски и наводи да је желео да изненади српског краља, те да је у последњем тренутку Андроник III променио првобитно место састанка Боимију и да је ушао у краљеву земљу са пратњом од 300 људи, након чега се ненајављено појавио испред Радовишта, где је краљ одсео. Ово ненајављено појављивање је у први мах уплашило Душана, али краљ се врло брзо прибрао и преговори су настављани у пријатељском тону. Сусрет двојице владара је трајао седам дана, али се, нажалост, не зна о чему су преговарали. Том састанку су присуствовали Јован Кантакузин и Јован Оливер, који ће након смрти цара помоћи узурпатору да ступи у контакт са српским краљем. Кантакузин пише да је он био посебно представљен краљу Душану и да су они од првог тренутка упознавања постали јако блиски пријатељи.⁵⁷

Јован Кантакузин у свом делу Стефана Душана спомиње више од стотину пута. Најчешће га назива краљем, пишући велико почетно слово к, као да се ради о личном

⁵⁵ Дан. настављачи, 79; Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 60.

⁵⁶ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 36; Радић, *Време Јована V*, 89-90.

⁵⁷ Виз. извори, 352-353; С. Ћирковић, *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана*, Зборник радова Византолошког института, књ. 29-30, Београд 1991, 208.

имену. Четири пута га назива именом Стефан, додајући уз то краљ или владар Срба. Неколико пута га назива архонтом Срба, а само једном господарем Срба.⁵⁸

Након смрти деспота Јована II Орсинија, кога је отровала супруга Ана, цар Андроник III је 1338. године освојио Епир, а Теодора Синадина је оставио као намесника. Међутим, 1339. године избила је велика побуна коју су предводили Нићифор Василица, Алексије Кавасилас и Нићифор Анђео, син Јована II Орсинија и Ане Палеолог. Цар Андроник III и Јован Кантакузин су се 1340. године упутили у Епир, где је Кантакузин вештим преговарањем и обећањима успео да издејствује предају важних центара Епира: Арте, Томокастропа и Рогеа. У тим преговорима он је добио и зета, пошто је своју ћерку Марију дао за жену вођи побуне Нићифору Анђелу. Јован Кантакузин и цар Андроник III су се крајем 1340. године вратили у Солун, а након тога и у Константинопољ, где је цар преминуо следеће године.⁵⁹

Током акција ромејског владара у Епиру стање у српским земљама је било мирно. Једини већи догађај је била смрт архиепископа Данила II. Нови црквени поглавар постао је бивши логотет и управник владареве кацеларије Јоаникије.⁶⁰ Претпоставка је да је Душановим плановима за будућност више одговарало да поред себе има прагматичног световног помоћника него врсног теолога. Такође, настављен је сукоб ниског интензитета са угарским краљем Карлом Робертом.⁶¹

⁵⁸ Б. Ферјанчић, *Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина*, Зборник радова Византолошког института, књ. 33, Београд 1994, 178.

⁵⁹ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 36-43; Радић, *Време Јована V*, 90-21.

⁶⁰ *Лексикон српског средњег века*, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 369-370.

⁶¹ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 81.

3. ПЕРИОД САРАДЊЕ СТЕФАНА ДУШАНА И ЈОВАНА КАНТАКУЗИНА

3.1. Смутно време након смрти Андроника III

Неколико напорних година војевања и путовања је већ веома болешљивог Андроника III изузетно исцрпело. Недуго по повратку у Константинопољ он се озбиљно разболео. Његов пријатељ и најближи сарадник Јован Кантакузин се до последњег тренутка царевог живота налазио поред њега.⁶² Цар Адроник III је умро 15. јуна 1341. године.⁶³ За разлику од свог оца и деде Андроник III није никада јавно објавио ко ће га наследити крунисањем за савладара. Ипак, поштујући право примогенитуре било је јасно да ће цара наследити његов најстарији син Јован, који је тада имао девет година, због чега му је у прво време било потребно намесништво. Кантакузин као најближи сарадник и пријатељ покојног цара се истицао као логичан избор, а тако су мислили и многи савременици.⁶⁴ Уз то је и сам покојни цар у више наврата када је био близу смрти тражио од Кантакузина да пристане да буде његов савладар и регент његовом сину.⁶⁵

Лето 1341. године је било препуно догађаја. Опозицију Кантакузину су чинили његов стари пријатељ и сарадник Алексије Апокавк, царица Ана Савојска и патријарх Јован XIV Калекас. Током лета 1341. године он је боравио у свом упоришту у тврђави Дидимотици. После једног неуспешног преврата у Цариград се склонио Шишман, претендент на бугарски престо. Бугарски цар Јован Александар је Византији запретио ратом уколико Шишман не буде предат Бугарима, али је Кантакузин успео да реши тај проблем.

Српски краљ је у политички нестабилној ситуацији насталој због смрти цара Андроника III видео прилику и одлучио да крене у поход на ромејске земље. Према

⁶² Nicol, *The Reluctant Emperor*, 44.

⁶³ G. C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and His Successors*, Washington, D.C., 1984, 10; Т. Флоринский, *Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века*, I, С. Петербург 1882, 58.

⁶⁴ Б. Павловић, *Савладарство Јована V Палеолога*, Зборник радова Византолошког института, књ. 55, Београд 2018, 237.

⁶⁵ Nicol, *Last Centuries*, 186.

речима Јована Кантакузина, он није успео да опљачка пуно тога. Мир између Срба и Ромеја је закључен врло брзо. Овог пута су у преговорима учествовали емисари.⁶⁶

Док је још био у Дидимотици збио један неочекивани догађај када је из Мореје стигла вест да та област крсташа жели да дође под ромејску власт.⁶⁷

Након тих догађаја Кантакузин се вратио у Цариград где је учествовао у раду сабора. У то време је дошло и до једног несвакидашњег догађаја. Наиме, Алексије Апокавк је киднаповео малолетног Јована Палеолога са намером да га ожени својом ћерком. Завера је откривена, а Апокавк се склонио у тврђаву у Епиватима где је држан под стражом. После разговара између Кантакузина и царице Ане Савојске одлучено да му се опрости. После сређивања неких локалних послова велики доместик је поново кренуо пут Тракије, а план је био да касније крене и према Мореји. Међутим, тај његов одлазак је охрабрио Апокавка да крене са пропагандом против Јована Кантакузина. Цариградски патријарх Јован XIV Калекас је одмах стао на Апокавкову страну. Њих двојица су заједно успели да убеди царицу Ану Савојску да Јовану Кантакузину одузме све титуле и да Апокавку дозволи да буде префект Константинопоља. Иако је страна која је била наклоњена бившем великом доместику покушала да преговара Апокавкова струја је била јача. Тако су током јесени 1341. године Јовану Кантакузину одузете титуле и имовина. Чланови његове породице су или похапшени или су побегли из Цариграда. Најгоре од свих је прошла Теодора, мајка Јована Кантакузина, која је чувала његовог најмлађег сина Андроника. Њих двоје су били у некој врсти кућног притвора где је Теодора и преминула у јануару 1342. године. Јован Кантакузин је лично предложио да се поведу преговори, али је тај предлог одбијен. Његове трупе у Дидимотици прогласиле су га за цара на дан Светог Димитрија 26. октобра 1341. године. Тиме је започета нова ера грађанских ратова у Византији.⁶⁸ Одговор на проглашење Јована Кантакузина за цара било је крунисање Јована V Палеолога у Цркви Свете Софије 19. новембра 1341. године. Крунисање је обавио патријарх Јован XIV Калекас, ког Нићифор Григора оптужује да је то урадио из политичких разлога.

⁶⁶ Виз. извори, 359.

⁶⁷ Nicol, *Last Centuries*, 187-189.

⁶⁸ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 52-56; Т. Флоринский, *Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века*, I, С. Петербург 1882, 63.

Намесници младог цара су на тај начин желели да пошаљу поруку Јовану Кантакузину да ће се борити против њега.⁶⁹

Према речима самог Јована Кантакузина, он је врло невољно прихватио царску титулу. У својој првој прокламацији он је говорио о Андронику III као свом брату. Народ је његово проглашење примио са помешаним осећањима. У граду Хадријанопољу аристократија која је подржала Кантакузина била је линчована од стране гневног народа. То је почетку овог рата дало и социјалну димензију.⁷⁰ Ови социјални немири су се проширили по царству и након зиме. Јован Кантакузин је зиму између 1341. и 1342. године провео у Дидимотици, где је чекао повољније време како би кренуо у обрачун са властима у Цариграду.⁷¹ Почетком пролећа 1342. године Теодора Синадина, Кантакузиновог савезника, са места префекта Солуна отерале су народне масе, а власт у Солуну су преузели зилоти и тако је бивши велики доместик спречен да заузме други најважнији град у царству. У међувремену Кантакузину, који је кренуо пут Солуна, јављена је још једна лоша вест. Остао је одсечен од свог упоришта, тврђаве Дидимотике, јер је Апокавк послао војску да је опседне.⁷²

3.2. Долазак Јована Кантакузина у Србију и састанак у Паунима

Оставши без приступа својим центрима моћи, новокрунисани цар је очајнички тражио помоћ. Међутим, већина становништа у Епиру и Тесалији није веровала у његов успех тако да је у тим областима у почетку имао слабу подршку. Чак су и његови блиски сарадници почели да дезертирају и одлазе у Цариград. Тада се Кантакузин одлучио да затражи помоћ од српског краља Стефана Душана.⁷³

Кантакузин је одмах по одласку из Дидимотике ступио у преговоре са великашом Хрељом, српским пребегом који је дошао да служи код цара Андроника III. Цар Јован Кантакузин је заузео град Мелник и тамо поставио своје упориште. После закљученог

⁶⁹ Радић, *Време Јована V*, 129.

⁷⁰ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 58.

⁷¹ Nicol, *Kantakouzenos*, 48.

⁷² Nicol, *The Reluctant Emperor*, 62.

⁷³ Исто, 64.

споразума са Хрељом цар је почео да размишља о идеји да са Србима направи споразум, који су у том тренутку опседали Воден. Он је у Гинекокастрону рекао својим војницима да је убеђен да се због малих залиха хране не могу одржати и зато им је предложио да приђу „владару Трибала“, који је према њему одавно пријатељски настројен и са којим је недавно начинио уговор о миру и савезу. Потпомогнути његовим снагама, ускоро ће се вратити у Дидимотику и у даљем току рата имаће велику корист од савеза са њим. Цар је такође казао да њему та идеја изгледа најкорисније у датом тренутку, али да ако неко може да изнесе бољи предлог он ће бити радо прихваћен. Пошто су окупљене присталице прихватили царев предлог краљу Стефан Душану су упућени посланици. Међутим, војска Алексија Апокавка је успела да ослободи Воден опсаде, а изасланици су заробљени у околини Просека.⁷⁴

Након тога Јован Кантакузин одлучује да сам са својом војском крене на преговоре са краљем Стефаном Душаном. Ово путовање је доста добро документовано у његовим мемоарима. Цар и пратња су на прву препреку наишли код града Просека, где је управник Михајло Асен видевши војску спремио заседу. Схвативши о коме се ради он је пришао и дао цару сву почаст. Након тога Јована Кантакузина је на обали Вардара срео Јован Оливер, један од главних велможа краља Душана. После размене уводних речи представника обе војске цару је стигло обавештење да га се Јован Оливер веома добро сећа и да памти пријатељске тренутке које су провели заједно приликом сусрета краља Душана и цара Андроника III. Оливер је након тога угостио Кантакузина, од кога је касније највероватније добио титулу севастократора.⁷⁵

Јован Кантакузин у свом делу често спомиње српске великаше, што нам говори да су они имали веома значајно место у држави Стефана Душана, и истиче да је властела веома утицала на склапање договора између њега и српског краља, али и да га је поштовала као свог господара.⁷⁶

⁷⁴ Виз. извори, 375.

⁷⁵ С. Пириватрић, *Византијске титуле Јована Оливера. Прилог истраживању проблема њиховог порекла и хронологије*, Зборник радова Византолошког института, књ. 50/2, Београд 2013, 720; Виз. извори, 378-385.

⁷⁶ Б. Ферјанчић, *Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина*, Зборник радова Византолошког института, књ. 33, Београд 1994, 189; Г. Острогорски, *Душан и његова властела у борби са Византијом*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, Београд 1951, 83.

Јован Оливер је тада предложио да цар са својом пратњом оде у Скопље, а да он обавести краља Душана о његовом доласку. Оливер је краља и његову пратњу сустигао на реци Морави. Наиме, Стефан Душан је тада кренуо да испрати своју жену Јелену, која је пошла у посету свом брату бугарском владару Јовану Александру. И краљ Душан и краљица Јелена су одмах по обавештењу да Кантакузин жели да се сретне са њима одложили путовање, што говори о важности прилике која се указала, али и о поштовању уваженог госта. Краљ и цар узурпатор су се по мемоарима сусрели у лето 1342. године код места велике лепоте које носи назив Пауни. Цар је дочекан уз сву могућу пажњу и почести. Даље у мемоарима Кантакузин описује обичаје како великаши поздрављају свог краља, а како се опходе према њему, страном владару. Из списка делује да је Душан наредио својим потчињенима да се Кантакузину обраћају са највећом могућом пажњом и поштовањем „не само увек дајући сам првенство, него и свим поданицима заповедајући да се према мени односе као према оном који им царује и да указују свако поштовање и почаст“.⁷⁷ У свему томе Душана је пратила и супруга Јелена. После гошћења које је трајало неко време, краљ и цар су приступили преговорима. Преговори су у почетку текли тешко и било је доста надмудривања. Душан је као награду за савезништво тражио све градове потчињене Ромејима на запад од Христовоља, а уколико би то било превише онда западно од Солуна, јер није хтео без икакве накнаде дати толики новац за рат ради Кантакузиновог трона и ризиковати борбу против читаве државе Ромеја. Кантакузин је ту поменуо да је његово пријатељство и савезништво много већи поклон од неколико градова. Након тога, краља Душана је његова жена Јелена насамо саветовала да би требало да прихвати Кантакузинов предлог. Краљ је то изложио својим великашима и они су прихватили идеју. У даљим преговорима краљ и цар су се договорили да ће се заклету на пријатељство и да ће сви градови који у том тренутку припадају Србима остати њихови, а да краљ неће тражити градове Ромеја. У преговорима је посебно поменут Хреља, али тик пред полагање заклетве стигла је вест да је Хреља заузео Мелник и да жели да га преда Стефану Душану. На крају је прихваћено да и Мелник и Хреља припадну краљу Срба. Иако Кантакузин тврди да су се он и краљ Душан договорили да византијски градови остану под влашћу Ромеја, према речима Нићифора Григоре договор је гласио да свако задржава градове које је освојио било опсадом, било преговорима и да један другоме неће

⁷⁷ Виз. извори, 527.

бити на сметњи. Након потписивања заклетве краљ је послао својих 20 најмоћнијих великаша, међу којима су били Јован Оливер и Вратко, да сакупљају војску и да крену са Кантакузином.⁷⁸

Друга важна личност у делу Јована Кантакузина је Душанова супруга Јелена, за коју каже да је веома мудра жена. Најчешће је назива краљевом женом, додајући понекад и њено лично име. Став цара писца према Јелени се није мењао и често истиче наклоност коју је она према њему исказивала, спомиње је и у завршним деловима свог списка, након смрти цара Душана, када се Јелена повукла у Серску област. Он даје Јелени кључну улогу у преговорима који су се одиграли у Паунима, када је она пред скупом од 24 најугледнијих великаша одржала говор у којем је тражила да му се помогне. Када је Ана Савојска, у јесен 1342. године, тражила од Душана да им преда Кантакузина, Јелена је била та која је одлучно стала на његову страну.⁷⁹

3.3. Заједничке борбе против власти у Цариграду

Као залог савезништва Јован Кантакузин је оставио свог средњег сина Манојла. Такође, изгледа да је том приликом уговорен брак између Манојла и једне од ћерки Јована Оливера. Војска савезника је започела рат релативно успешно. Већ крајем лета њихове снаге су опседале важан град Сер, чији становници су били изразито непријатељски настројени према Кантакузину, толико да су стрелама одбили његове посланике. Тада је војска кренула у пустошење околине Сера. Међутим, међу српским трупама је кренула да се шири болест и преко 1.500 војника је умрло од ње. Због тога се српски део снага повукао. Видевши да сам не може да освоји Сер, Јован Кантакузин се упутио према Водену, који је Душан већ заузео, и то подмићивањем. Успут је цар сазнао да су му Апокавкове снаге затвориле пут према Дидимотици.⁸⁰

⁷⁸ G. C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and His Successors*, Washington, D.C., 1984, 19-20; Виз. извори, 386-406; Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 107.

⁷⁹ Б. Ферјанчић, *Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина*, Зборник радова Византолошког института, књ. 33, Београд 1994, 183-184.

⁸⁰ Исто, 112.

Царева војска је почела да се буни, јер није желела да се врати у „српски пакао“. Међутим, видевши да не може да се пробије до своје жене Ирине, коју су у Дидимотици опседали војници Алексија Апокавка, али и снаге бугарског цара Јована Александра, Кантакузин је ипак одлучио да се он и његове трупе повинују Србима. Он је послао поруку у којој је замолио свог пријатеља Умура за помоћ. Турски емир је са великом војском дошао из Смирне и успео је да ослободи Дидимотику од опсаде. Он је покушао да споји своје трупе са Кантакузиновим, али због јаке зиме није успео.⁸¹ У јесен 1342. године је намесништво из Цариграда почело са јаком дипломатском акцијом. Они су обећавали Стефану Душану све градове западно од Христовоља, осим Солуна. Према речима самог Кантакузина, Душан и његови великаши су исказали велико поштовање према њему и глатко су одбили све понуде Ане Савојске.⁸² Током зиме 1342/1343. године војске савезника су се спремале за летњи поход према Серу. У децембру 1342. године умро је кесар Хреља, тако да је Душан добио градове Мелник и Струмицу. Једна лепа вест је те зиме стигла Јовану Кантакузину. Великаши из Тесалије су донели одлуку да га признају за легитимног цара и да се прикључе његовим редовима.⁸³

3.4. Прекид сарадње између савезника

Јован Кантакузин наводи да му је пре самог поласка у војну кампању у пролеће 1343. године стигао посланик Арбен из града Лерина који му је рекао да народ града Верије жели да се потчини његовој власти. Кантакузин, који је готово остао без новца, почео је да размишља о освајању Верије, али је схватио да нема довољно војске за тај подухват. Српска краљица Јелена је успела да наговори цара Јована Кантакузина да крене у поход и дала му је део њене најамничке војске коју су највероватнији чинили каталански плаћеници.⁸⁴ Такође, наговорила је и Стефана Душана да му уступи своје најамнике. Тако је цар са новим трупама кренуо да запоседне Верију. У исто време његови нови поданици из Тесалије су кренули на север. Кантакузинов пријатељ Умур је поново дошао из Мале

⁸¹ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 66.

⁸² Виз. извори, 417.

⁸³ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 112-115.

⁸⁴ А. Узелац, *Каталански најамници Стефана Душана*, Војноисторијски гласник, књ. 1, Београд 2019, 21.

Азије са великом војском и кренуо да пустоши по Тракији. После заузимања Верије цару узурпатору си пришле и околне тврђаве: Сервија, Платамон, Петра, Соск, Старидол.⁸⁵ Пут је коначно био отворен ка његовом главном упоришту Дидимотици. Предности тог града су биле близина Мале Азије и Турака, и што се из њега могао непосредно угрозити и сам Цариград.⁸⁶

Међутим, други извори говоре да је Јован Кантакузин са својом војском готово тајно отишао из логора српског краља и заузео Верију. Нићифор Григора каже да је Јован Кантакузин подигао своју пратњу и тобоже изашао у лов и да је за мање од три дана ушао у Верију, чији су га становници дочекали са одушевљењем.⁸⁷ Наиме, претпоставља се да је српски владар већ био заузео Лерин и да су његови становници саветовали становнике Верије да је боље да прихвате Кантакузина као какву такву грчку власт уместо да допусте Србима да заузму тврђаву.⁸⁸ Византијски писци слабо помињу акције које је војска Стефана Душана предузимала независно од Јована Кантакузина. Из српских извора се види да су заузети велики делови Албаније и градови у Македонији. Освојени су градови Берат, Кроја, Валона, Канина, Костур Воден и Лерин.⁸⁹ Наравно, подразумева се да су ти градови заузети са својом широм околином, што је довело српску државу у непосредну близину Солуна и на обале Јонског мора. Највероватније да је Душаново запоседање тих градова један од разлога престанка пријатељства два владара.⁹⁰

⁸⁵ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 118-119.

⁸⁶ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 68.

⁸⁷ Виз. извори, 245.

⁸⁸ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 119.

⁸⁹ М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова*, Зборник радова Византолошког института, књ. 4, Београд 1956, 1-11.

⁹⁰ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 120-122.

4. УСПОН ДВОЈИЦЕ БИВШИХ САВЕЗНИКА

4.1. Стефан Душан објављује рат Јовану Кантакузину

Одлазак Кантакузина из логора Стефана Душана и заузимање Верије представљају прекретницу у њиховом односу. Оба владара су ушла у савез желећи да из њега извуку највећу могућу корист. И српски краљ и византијски цар узурпатор су схватили да немају пуну слободу у заузимању жељених територија док су у савезу. Због тога њихов разлаз није био велико изненађење. Ипак, ни један ни други нису желели да први започну непријатељство. Према писању византијских историчара, краљ Стефан Душан је први кренуо у том смеру. Он је од Јована Кантакузина захтевао да дође у Србију како би се посаветовали о новом ратном походу који је Стефан Душан спремао против Угара на северној граници своје државе. Кантакузин је преко пријатеља сазнао да Душан хоће да га на превару зароби, те му је одговорио да не може да напусти Верију. Душану је послао сина Манојла и Јована Анђела.⁹¹

Јован Кантакузин се заједно са трупама из Тесалије спремао да заузме Солун. Намесник града је био његов велики непријатељ Михајло Мономах. Видевши да нема снаге да заузме Солун Кантакузин је почео припреме за опсаду. За то време намесништво у Цариграду је почело са јаком дипломатском акцијом за придобијање српског краља на своју страну. Због тога је велики дукс Алексије Апокавк са својим трупама стигао у Солун. Јован Кантакузин је у свом логору на реци Галик добио информације да се северно од њега, на обали набујалог Вардара, налази српска војска под командом војвода Стефана и Божикића. Помисливши да ће се та војска удружити са војском из Солуна, Кантакузин је кренуо у повлачење. На једном прелазу на Вардару долази до мањег сукоба између Срба и Ромеја. Византинци су однели победу, али је Кантакузин наредио да се Срби не јуре и не убијају. Према сопственим речима, он се претварао да не разуме шта се догодило, како не би Душану дао повод за рат. У том тренутку Кантакузин је распустио војску германских најамника које су му дали српски краљ и српска краљица и послао их је назад Душану уз

⁹¹ Б. Ферјанчић, *Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина*, Зборник радова Византолошког института, књ. 33, Београд 1994, 180; Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 124.

обавештење о немилу догађају. Германски најамници су невољно напустили царев табор и са великом количином поклона се вратили код краља Душана. Пошто и даље нису желели један другоме да објаве рат, Душан је послао своје војводе Божикића и Стефана Кантакузину да их овај због неверства казни. Кантакузин пише да се он понео крајње милостиво према њима, само их је прекорео. Ипак, и поред напора оба владара да новонасталу ситуацију не назову правим именом, од тог времена њихове војске су постале непријатељске једна према другој.⁹²

4.2. Нови савезници Стефана Душана и Јована Кантакузина

Током лета 1343. године Јован Кантакузин је поново кренуо у напад на Солун. Уз мало среће његови изасланици су стигли до Смирне и до емира Умура. Они су ту договорили и озваничили своје савезништво. Кантакузину се и овај пут чинило да ће му ово савезништво донети добро. За разлику од Стефана Душана и Јована Александра, Турци нису желели да се задржавају у Тракији и да освајају градове.⁹³ Њихов главни циљ је била пљачка. Алексије Апокавк и патријарх Јован XIV Калекас су оптуживали Кантакузина да је он крив за патње народа које су проузроковали Турци и да због тога треба да се одрекне царске круне. Међутим, Јован Кантакузин им је одговорио да су они заправо криви за све јер су први пустили Турке да пљачкају по Тракији још пре почетка грађанског рата.⁹⁴

Умурови Турци су после дужег путовања стигли у околину Солуна. Они су одмах кренули да пљачкају и пале околину. Умур је након тога послао део своје флоте до места Пидна како би се тамо укрцале Кантакузинове снаге. Алексије Апокавк, који се у том тренутку налазио у Солуну, искористио је моменат и са својом војском је умакао, остављајући Мономаха да сам брани град са локалним становништвом. За то време Стефан Душан се налазио у близини очекујући исход битке.⁹⁵

⁹² Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 125-126.

⁹³ Nicol, *Last Centuries*, 200.

⁹⁴ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 70.

⁹⁵ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 130.

Кантакузинов и Умуров напад на Солун није најбоље текао. Цар узурпатор је тада упутио посланство Душану и последњи пут га замолио за помоћ. Он је обавестио српског краља да се најревносније трудио да Турци не нанесу никакву штету Душановој земљи, као и да Турци и цареви људи нису заробили ниједног Душановог поданика. Кантакузин даље пише да он види да Душан не жели да му помогне, али да он и даље поштује њихов уговор о савезништву и сматра да би и једна и друга страна ту могле да имају користи.⁹⁶ Без одговора на ову молбу цар је напао Солун, али није успео да га освоји. Због тога се са својим савезницима упутио у Тракију.

Две супротстављене ромејске војске и војске Срба, Бугара и Турака опустошиле су Тракију и Македонију. Свака од тих војски се издржавала од онога што је налазила на терену. Уз њих, на територији Тракије и Македоније су се појавиле и чете бандита и побуњених сељака. Најистакнутији вођа тих група био је Момчило, обласни господар на јужним падинама Родопа. Највероватније бугарског порекла, Момчило је још за време цара Андроника III прешао у ромејску службу. Међутим, пошто је наставио са разбојништвима он је пре почетка грађанског рата пребегао под заштиту Стефана Душана. Јован Кантакузин је после пораза под Солуном преузео примат у областима у којима је Момчило пљачкао. Он је још једном променио страну и пришао цару узурпатору.⁹⁷

Док је Кантакузин у јесен 1343. године сву своју пажњу усмерио ка Тракији, Душан је водио преговоре са намесништвом у Цариграду. О самом току преговора се јако мало зна. Поред српске стране у стварање већег савеза против Кантакузина и Турака били су укључени Млечани и Бугари, а вероватно и папа. Царица Ана Савојска је искористила своје италијанско порекло да приђе западним римокатоличким државама и да их замоли за помоћ у првом реду против Кантакузинових савезника Турака. Папа Климент VI је свакако планирао већу акцију против Турака које је предводио Умур.⁹⁸ Млечани су прихватили молбу цара Јована V Палеолога и његове мајке Ане да буду посредници у преговорима. Из њиховог извештаја се може видети да је договорено савезништво као и

⁹⁶ Виз. извори, 451.

⁹⁷ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 133.

⁹⁸ Nicol, *Last Centuries*, 199.

брак између Јованове сестре и сина Стефана Душана. До брака српског младог краља и византијске принцезе није дошло, а разлози за то нам нису познати.⁹⁹

Цела 1344. година је била обележена борбама у Тракији. Сукоби су били јако жестоки и Кантакузин је заузео велики део те области. Такође, са европске стране је прекинуо снабдевање Константинопоља. Истовремено су ђеновљански трговци били у сукобу са Монголима из Златне хорде на Криму, због чега су били онемогућени да редовно испоручују жито византијској престоници. Савезници намесника у Цариграду Стефан Душан и Јован Александар нису обраћали много пажње на муке својих савезника, већ су своје снаге користили да заузму што више византијских територија.¹⁰⁰ Међутим, покренут је крсташки рат и Умур је морао да се врати у Малу Азију и да брани своје поседе. То је пружио прилику и Душану и Јовану Александру да крену у озбиљније походе против Ромеја.

Душан је већ у току пролећа 1344. године освојио град Зихну у Македонији. То освајање је највероватније извршено тако што су поткупљени одређени људи у граду, који су задржали своје високе позиције и под новом влашћу. Иако није утврђено постоји могућност да је Душан исте године заузео и Драму. У сваком случају, Јован Кантакузин пише да је заузето доста градова у Македонији. Иако се сам Умур повукао у Малу Азију, много турских чета је остало на територији Ромејског царства. Са њима је крајем маја 1344. године дошао у сукоб један део војске краља Душана, који је предводио велможа Прељуб. Сукоб се догодио код места Стефанијана. Према писању историчара, Турци су направили замку за Прељубове људе. Они су кренули да се повлаче на неприступачнији терен. Због тога су Прељубови људи оставили коње и кренули према њима пешице. Међутим, Турци су кренули у противнапад, украли су српске коње и са леђа су побили већи део српских снага. То је била прва отворена битка Срба и Турака.¹⁰¹

Након сукоба код Стефанијане против Кантакузина се окренуо Момчило. Он је напао турске бродове и тако им нанео велику штету. Цар је заједно са Турцима покушао да казни Момчила, али у томе није успео, већ је изгубио неколико добрих људи. Сазнавши

⁹⁹ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 129; С. Пириватрић, *Улазак Стефана Душана у Царство*, Зборник радова Византолошког института, књ. 44/2, Београд 2007, 387.

¹⁰⁰ Nicol, *Last Centuries*, 201.

¹⁰¹ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 136-138; ИСН I, 522.

да је Ана Савојска дала Момчилу титулу деспота, Кантакузин му је опростио и дао му је титулу севастократора.¹⁰² Након сукоба са Момчилом цару су дошла посланици града Сера, који су се жалили да су под тешком опсадом снага краља Душана. Становници Сера су рекли да су се покајали због својих непочинстава према цару на почетку рата и да га сада славе као јединог владара. Због тога га моле да им он помогне и да пошаље поруку Душану. Интересантно је да Кантакузин у свом спису помиње да су му посланици из Сера рекли да га Душанове војсковође и сам српски краљ и даље пуно уважавају и да су на помен његовог имена попустили опсаду, али је нису прекинули. Цар је упутио неколико посланика са личним писмима за краља. Међутим, њих је пресрео Момчило, који је одлучио да постане владар засебне територије.¹⁰³

Иако је Момчило као важан савезник Кантакузина једно време био и на страни цариградског регенства, цару узурпатору су ипак стизале добре вести крајем 1344. и почетком 1345. године. Умур је успео да порази крсташку флоту и јавио је да је спреман за нове акције када прође зима. Поред тога, Кантакузину су пришла два истакнута великаша и један црквени великодостојник. Први који му је пришао био је Јован Ватац, један од виђенијих војних заповедника у Тракији. Затим се под његову власт ставио управник Хадријанопоља Манојло Апокавк, син Алексија Апокавка. Према Манојловим речима, његов отац Алексије је постао превише покварен да би могао и даље да га служи, због чега је Манојло одлучио да приђе очевом највећем непријатељу. Кантакузиновом табору је пришао и јерусалимски патријарх Лазар, који је био у великој завади са поглаваром Цариградске патријаршије. Преласци тих људи на страну Јована Кантакузина наговештавали су велике промене које ће се догодити.¹⁰⁴

¹⁰² Виз. извори, 460-467.

¹⁰³ Исто, 470-474.

¹⁰⁴ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 71.

4.3. Проглашење Стефана Душана за цара и победа Јована Кантакузина у грађанском рату

Након зиме 1345. године Умур се вратио у Тракију са огромном војском. Са њим је дошао и лидијски емир Сулејман. Та двојица војсковођа су са собом повели силу од преко 20.000 коњаника.¹⁰⁵ И један и други су имали велику жељу да казне Момчила због покоља над њиховим сународницима приликом спаљивања турских бродова неколико месеци раније. Кантакузинова војска није још била спремна за покрет због чега су Турци били љути. Сав свој гнев су исказали палећи и пљачкајући по Бугарској. Након повратка са великим пленом покренута је акција против Момчила. Он је желео да се склони у Перитерион, али га становници града нису примили. Борба око града је била жестока, али је здружена војска Турака и Ромеја успела да победи. Момчило је погинуо испред зидина града током борби 5. јуна 1345. године.¹⁰⁶

Након тога Кантакузин се окренуо ка Серу. Из његових мемоара видимо да је краљ Стефан Душан и даље опседао тај град несмањеном жестином. Цар узурпатор пише да се Сер одржао захваљујући томе што су његови сродници добро руководили одбраном града. Према Кантакузиновим речима, краљу Срба су упућени гласници чији је задатак био да га претњама одврате од опсаде. Кантакузин је покушао да застраши Душана причом о моћној војсци његових савезника Турака, а затим су пренете његове речи милости и пријатељства. Јован Кантакузин се преко посланика обратио краљу, говорећи му да када се код Верије одрекао савеза и затим отворено заратио и јавно раскинуо заклетве и уговоре, византијски василевс се није разгневио нити је желео да се свети, већ је хтео да обнови уговоре и заклетве и узвраћао је, колико је могао, захвалношћу за пријатељство. Кантакузин је поручио Душану да ако га не послуша, не престане да крши договоре и настави да опседа градове, нека онда не оптужује цара ако му буде узвратио.¹⁰⁷

Пошто Душан највероватније није подигао опсаду Сера, цар Јован Кантакузин је са својим турским савезницима кренуо ка њему. Међутим, тај поход су прекинуле изненадне вести Канатакузинових присталица из Цариграда. Највећи супарник цара узурпатора

¹⁰⁵ Исто, 72.

¹⁰⁶ Виз. извори, 475-477.

¹⁰⁷ Исто, 479.

Алексије Апокавк је убијен јуна 1345. године.¹⁰⁸ Дуго времена је у Цариграду владало незадовољство због његове управе и тешког грађанског рата. Током времена Алексија је опила моћ коју је добио. Приликом Апокавковг обиласка затвора који је направио за своје политичке противнике дошло је до побуне у којој су га затвореници убили дрвеним гредама.¹⁰⁹

Напредовање здружене турско-ромејске војске је заустављено. После дугог саветовања са својим најближим рођацима и сарадницима Кантакузин је одлучио да је ипак боље препустити Сер Србима ако постоји шанса за заузимање Цариграда. Његове и Умурове трупе су након тога кренуле да марширају ка царској престоници великом брзином. Међутим, у тренутку када су приспели под зидине чекало их је разочарење. Патријарх Јован XIV Калекас и царица Ана су успели да смире побуну и зауздају Кантакузинове присталице. Видевши да не могу ништа да постигну Јован Кантакузин и Умур су решили да похитају ка Серу и покушају да га спасу од српске опсаде, али доживели су нови ударац. Ликијски емир Сулејман се од исцрпљености разболео, а потом је и умро. Његови војници су оптужили Умура да га је убио. То је довело до сукоба међу Турцима и Умур се повукао назад у Малу Азију. Напуштен од стране својих савезника, Кантакузин се повукао у своје утврђење Дидимотику и тамо смишљао следеће потезе.¹¹⁰

Док је цар узурпатор гледао како му се војска распада, на другој страни српски краљ је водио веома успешну борбу у Македонији. Преко лета је готово цела територија античке Македоније пала под његову власт. Слободни су остали градови Солун и Сер, који се налазио под опсадом. У периоду пре Душановог освајања Сера, Јован Кантакузин је трпео поразе на више поља. Наиме, сину Алексија Апокавка Јовану била је додељена управа над Солуном. Он је покушао да преузме град од зилота и да га преда Манојлу, сину Јована Кантакузина. Његов план није био успешан и Јован Апокавк је био убијен у завери. Истовремено је Јован Ватац поново променио страну, желећи да се докаже намесништву у Цариграду. Међутим, турски војници који су остали са њим убили су га због вероломства. Првих дана јесени 1345. године војска Стефана Душана је ушла у Сер. Света Гора се након освајања Сера први пут својевољно нашла под владаром који није био Ромеј. Душан

¹⁰⁸ Радић, *Време Јована V*, 157.

¹⁰⁹ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 73.

¹¹⁰ Исто, 74.

је склопио уговор са светогорским монасима, дајући им многе повластице, а они су га признали као легитимног владара. Такође, у општој хрисовуљи која је издата Светогорцима договорено је да се у области Свете Горе прво спомиње име цара Јована V, па тек онда име краља Стефана Душана.¹¹¹

Од првог тренутка након освајања град Сер је постао један од најважнији посед српског краља.¹¹² Следећи корак Стефана Душана био је да се прогласи за цара. Проглашење је обављено између новембра 1345. и јануара 1346. године. То је познато захваљујући Душановој хрисовуљи свим светогорским манастирима из новембра 1345. године, коју је потписао као „Стефан у Христу Богу верни краљ“¹¹³, као и хрисовуљи из јануара 1346. године светогорском манастиру Ивируну, у којој се Душан потписао као „Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије“.¹¹⁴ Најсажетији облик Душанове царске титуле на српском језику је имао етнографски карактер и гласио је „цар Србљем и Грком“, док су у повељама на грчком језику етнографски термини замењени географским „цар и самодржац Србије и Романије“.¹¹⁵

Да би крунисање за цара могло да буде обављено према церемонијалим правилима, Стефан Душан је прво морао да уздигне српског архиепископа у ранг патријарха, пошто је само патријарх могао да крунише цара. Проглашење архиепископа Јоаникија II за патријарха обављено је у сарадњи са бугарским патријархом Симеоном, али и уз сагласност Охридске архиепископије и Свете Горе. Тачан датум када је Српска црква уздигнута у ранг патријаршије није познат, али се зна да је то морало бити обављено у периоду између Душановог проглашења за цара и његовог крунисања за цара 16. априла 1346. године.¹¹⁶

Свечано крунисање Стефана Душана за цара обављено је на Ускрс 16. априла 1346. године у Скопљу, где се за ту прилику окупио велики државни сабор. Царску круну је

¹¹¹ Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу (1345—1371)*, Зборник радова Византолошког института, књ. 31, Београд 1992, 16; С. Пириватрић, *Улазак Стефана Душана у Царство*, Зборник радова Византолошког института, књ. 44/2, Београд 2007, 387.

¹¹² Б. Ферјанчић, *Византијски и Српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994, 68.

¹¹³ А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, бр. 5.

¹¹⁴ Исто, бр. 6.

¹¹⁵ М. Динић, *Српска владарска титула за време царства*, Зборник радова Византолошког института, књ. 5, Београд 1958, 10; Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, Зборник радова Византолошког института, књ. 12, Београд 1970, 63-65.

¹¹⁶ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 154.

примио из руку српског патријарха Јоаникија и трновског патријарха Симеона, уз присуство и благослов српских епископа, охридског архиепископа, светогорског прота, игумана и монаха светогорских манастира и једног дела грчких архијереја.¹¹⁷

Као одговор на крунисање свог бившег савезника Стефана Душана за цара, Кантакузин је одлучио да уради исто. Њега је за цара крунисао јерусалимски патријарх Лазар у Једрену 21. маја 1346. године. Цар-писац у свом делу наводи да је до крунисања дошло спонтано, јер јерусалимски патријарх тада био у његовом логору.¹¹⁸

Према византијским схватањима, постојало је само једно универзално царство – византијско, на чијем се челу налази цар, наследник римских императора и Божији намесник на земљи. Све остале хришћанске државе су заузимале нижи степен у византијској хијерахији држава. Крунисањем за цара, Стефан Душан је нарушио та начела.¹¹⁹ Реакције на крунисање српског цара биле су различите широм Европе. Венеција је поздравила Душанову одлуку да се крунише за цара. Њу није толико занимала титула коју носи српски владар колико сарадња са Србијом у борби против Угарске, ословљавали су га и као краља и као цара. Дубровчани су такође признали Душанову владарску титулу и упутили су посланство да присуствује његовом крунисању у Скопљу, али су пазили да не спомену Душанову нову титулу у препискама са државама које га не признају за цара. Папа и римско-немачки цар нису признали Душанову царску титулу, као ни Угарска, чији краљеви у својим титулама наводе Србију као свој посед још од почетка XIII века. Босна није званично оспоравала Душанову царску титулу, али јој није придавала ни одговарајући значај. Бугарска и Света Гора, чији су прот и игумани манастира учествовали у Душановом крунисању, једине су у потпуности признале цареву титулу.¹²⁰ Што се тиче Ромеја, у првом тренутку ни Јован Кантакузин ни Јован V Палеолог нису

¹¹⁷ ИСН I, 527-528; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Од кнежевине до царства 1168-1371, Београд 1989, 162; С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995, 153.

¹¹⁸ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 74-75; Т. Флоринский, *Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века*, I, С. Петербург 1882, 82.

¹¹⁹ Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, Зборник радова о кнезу Лазару, Београд 1975, 125-126.

¹²⁰ М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник радова у част шесте стогодишњице од издавања Законака цара Душана, Београд 1951, 87-118.

признавали Душаново крунисање за цара. Касније је Јован V стицајем политичких околности признао да је Душан цар Србије.¹²¹

Осим свог званичног крунисања за цара Јован VI Кантакузин је целу 1346. годину провео у стварању нових савеза и јачању својих позиција. Прво је у преговорима са Лазаром, патријархом Јерусалима, успео да се договори о екскомуникацији цариградског патријарха Јована XIV Калекаса. То је имало велики утицај на морал становништва, а посебно свештенства у самом Цариграду. Затим је договорио склапање брака између своје ћерке Теодоре и Орхана, османлијског емира.¹²² Иако је цареви кћи дата за варварина, који при томе није био хришћанске вере, нико се није побунио. Кантакузин у својим мемоарима описује венчање и гозбу коју је приредио Орхановој пратњи, као и испраћај своје ћерке. Он се након венчања вратио свом циљу – освајању Константинопоља. Од својих шпијуна је све чешће добијао информације да његова странка у граду расте и да је незадовољство све веће. Царица Ана и патријарх Јован XIV Калекас су постајали све нервознији. Покушали су и да убију Кантакузина, али је и та завера пропала. Тај неуспех је само продубио раздор између патријарха и царице. Због тога је царица одлучила да покрене сабор који би рашчинио патријарха. Синод је заседао 3. фебруара до дубоко у ноћ. У расправи је коришћен и аргумент да је патријарх већ екскомуницирао јерусалимски патријарх. На крају је донета одлука да цариградско свештенство екскомуницира Јована XIV. Приликом повратка кући учеснике сабора је сачекало велико изненађење. Странка кантакузиниста је отворила капије луке и дочекала свог цара. Његове трупе су заузеле сва битна места у граду. Царица Ана Савојска и цар Јован V су били опседнути у царској палати. После пет дана опсаде царске палате на савет свог петнаестогодишњег сина Јована V, царица Ана је затражила мир и пристала на све услове Јована Кантакузина. Он је са своје стране обећао да се неће светити својим противницима. Тако је након пет година крвавог грађанског рата мир враћен у Ромејско царство.¹²³

¹²¹ Љ. Максимовић, *Србија и идеја универзалног царства*, Зборник радова Византолошког института, књ. 44-2, Београд 2007, 176.

¹²² Радић, *Време Јована V*, 163.

¹²³ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 76-82.

5. ОДНОС ДВА ЦАРА

5.1. Прве године царевања

Византијски извори говоре да се током крунисања Стефана Душана за цара истовремено обавило и крунисање његовог сина Уроша за краља. Такође, наводи се да је држава подељена на земљу краљеву и на земљу цареву. Душан је за себе задржао јужне области, које су освојене од Ромеја, док је Урош владао делом државе северно од Скопља и Јадранског мора. Великаши у царском делу државе су по узору на Византију почели да добијају високе царске титуле – титуле деспота,¹²⁴ кесара и севастократора, док су у краљевој земљи остале старе титуле, попут жупана и кнеза. За то време у Цариграду Јован Кантакузин је решавао теолошке проблеме у вези са избором новог патријарха ради поновног крунисања. Годину дана након крунисања у Једрену, 21. маја 1347. године, Јован Кантакузин је поново крунисан, овог пута у Цариграду, али не у Цркви Свете Софије, већ у малој Цркви Богородице у Влахерни. Крунисање је обавио нови цариградски патријарх Исидор. Неколико дана након крунисања обављено је венчање Јована V Палеолога и Јелене Кантакузин.¹²⁵

Пошто су и један и други цар средили прилике у својим државама дошао је тренутак за њихово ново сучељавање. Јован VI Кантакузин је упутио посланство Стефану Душану, ког није признавао за цара, већ му се обраћао као краљу. Он је преко тог посланства изразио многе захвалности за пријатељство и пажњу које је Душан показао према Јовану Кантакузину у време када су се његови саплеменици борили против њега. Сада када се прилика указала природно је да му истом мером узврати, пошто међусобне заклетве и уговори нису никада званично раскинути. Јован VI је затражио од Стефана Душана да му врати градове које је после склапања уговора и заклетви са њим узео од државе Ромеја, јер је тако предвиђено заклетвама.¹²⁶

¹²⁴ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 158-168.

¹²⁵ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 88.

¹²⁶ Виз. извори, 487.

Стефан Душан није потврдно одговорио на тај захтев и због тога је Кантакузин у помоћ позвао свог зета Орхана. Он је са 10.000 Турака дошао у Европу и пљачкао по граничним деловима оба царства. У рату са српском страном није дошло до веће битке и Турци су се преко Хелеспонта повукли назад у Малу Азију.¹²⁷ У историографским круговима се дуго води расправа о датуму када је цар Стефан Душан постао господар целог Епира. Као што је већ речено, северни делови Епира и Албаније су под српску власт дошли почетком 1343. године. Током 1347. године Душанове војсковође су са великим успехом ратовале по Епиру. Они су успели да из заробљеништва ослободе Ану Палеолог, жену покојног епирског деспота Јована Орсинија. Пошто је била веома утицајна у тим крајевима, Ана је удата за Душановог шурака Јована Асена.¹²⁸ Душанове снаге су до почетка 1348. године заузеле цео Епир, са изузетком Лефкаде и Вонице. Душан је за управника нове области поставио свог брата Симеона Синишу Палеолога.¹²⁹

Док је српска војска освајала Епир, у Цариграду и осталим деловима царства владала је велика пошаст. Крајем зиме 1347. године почела је огромна епидемија куге. Западни извори говоре о великом броју умрлих и пошаст библијских размера. Један западни извор доноси вест да је од куге умрло осам деветина становника Константинопоља, мада се ти подаци могу сматрати претераним. Византијски извори не доносе пуно описа те пошаст, јер су њу посматрали као велику Божију казну. Описи Нићифора Григора су више преузети из античких грчких узора, него што су показивали стварну слику. Остаје отворено и питање како је куга утицала на Турке.¹³⁰ О размерама и опасностима те пошаст можда најсликовитије говори то да се српска царица Јелена склонила на Свету Гору, месту забрањеном за жене.¹³¹

Талас куге је кренуо да јењава након годину дана. Међутим, хаос и смрт које је болест оставила иза себе, поготово у градовима, отворила је српском цару пут за освајање Тесалије. Јован Анђео, управник Тесалије и рођак цара Јована VI, умро је током епидемије. Душанов војсковођа Прељуб, који је добио титулу кесара, руководио је

¹²⁷ Исто, 488.

¹²⁸ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 185.

¹²⁹ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Од кнежевине до царства 1168-1371, Београд 1989, 168; Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 186.

¹³⁰ Nicol, *Last Centuries*, 217.

¹³¹ М. Пурковић, *Јелена; жена цара Душана*, Диселдорф 1975, 16.

освајањем те области. Он је што ратом што преговорима успео да заузме целу Тесалију, од планине Олимп на северу до градова Неопатрас и Ламија на југу.¹³²

Ромејско царство је почетком 1348. године осим Цариграда и Тракије контролисало само неколико изолованих провинција. Острво Хиос су заузели Млечани. Моћ царства је била на најнижем нивоу од његовог настанка. Групе гусара из Мале Азије су се стално искрцавале и пљачкале по Тракији. У једном од тих пљачкашких похода су налетели на цара, који је ишао са мањом пратњом. Пуком срећом је избегао заробљавање. О стању византијске благајне говори податак да је сав новац који је за византијске цркве дао московски кнез Симеон искоришћен за плаћање турских најамника.¹³³ Покушај Јована Кантакузина да направи сопствену морнарицу и да не зависи од Ђеновљана завршио се катастрофом након кратке битке код Златног рога. Током те и следеће године са Ђеновљанима ће се водити рат ниског интензитета.¹³⁴

Један од изолованих делова царства је био град Солун. Он је тада био други највећи и најважнији град у царству. Солун је са три стране био окружен територијом цара Стефана Душана. Једини сигуран пут до њега је био морем. Међутим, у Солуну је владала јака струја противника Јована VI. Више пута је ромејски цар покушавао да пошаље свог управника града, али се то сваки пут завршавало безуспешно. Многи житељи су сматрали да треба град предати српском владару. Тако су и отпочели преговори са Стефаном Душаном. Кантакузин је поново позвао Турке у помоћ. Међутим, одреди које му је Орхан послао нису отишли у борбу против Душана, већ су кренули да пљачкају територије бугарског цара Јована Александра.¹³⁵

Стефан Душан је имао веће планове него што је била опсада Солуна. Он је упутио свог посланика Николу Бућу у Венецију да преговара о учешћу њене морнарице у освајању Цариграда. Он је Млечанима обећао бројне повластице, као и то да ће отерати њихове ривале Ђеновљане из цариградских лука. Међутим, Јован Кантакузин је и сам започео озбиљну дипломатску акцију на Западу, због које су Венецијанци увидели да им

¹³² Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 228-231; Г. Шкриванић, *О јужним и југоисточним границама српске државе за време цара Душана и после његове смрти*, Историјски часопис, књ. 11, Београд 1960, 13.

¹³³ Nicol, *Last Centuries*, 218.

¹³⁴ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 95-98.

¹³⁵ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 191.

Срби неће никада дати веће повластице од оних које им дају Ромеји, те су одбили Душанову молбу за помоћ.¹³⁶

Кантакузин је очајнички покушавао да пронађе нове савезнике. Послао је јерусалимског патријарха Лазара и Манојла Сергопула у Египат да преговарају са султаном Маликом Насиром Хасаном о правима хришћана у Јерусалиму. Након успешних преговора султан га је ословио заштитником хришћана и Свете земље.¹³⁷ Његов велики савезник и пријатељ Умур је погинуо код Смирне у мају 1348. године.¹³⁸ Током следеће године није било већих ратних дешавања. Кантакузин је свом средњем сину Манојлу доделио титулу деспота и поставио га за управника изловане провинције у Мореји, док је његов старији син Матија управљао западним делом Тракије. Јован VI је разумео да је доба старе централне власти у Византији прошло и због тога је поставио своје синове на истакнуте положаје, а сродницима за које је мислио да ће му бити верни дао је високе позиције.¹³⁹

Док су Византинци покушавали да реорганизују своје територије, да утврде какву такву власт и да среде финансије, у земљи Стефана Душана се радило на проглашењу законика као највишег правног документа државе. Први део Законика цара Стефана Душана, који се састоји од 135 чланова, донесен је у Скопљу на празник Вазнесења Господњег 21. маја 1349. године. Други део Законика донет је 1353. или 1354. године. Кодификацијом закона Стефан Душан је желео да истакне своју царску идеологију и да себе представи као врховног законодавца и судију.¹⁴⁰

Са јесени 1350. године Јован Кантакузин је постигао велики успех. Он је коначно после девет година успео да врати Солун под потпуну контролу царства. Солун је требало да послужи као база за контраудар на територије у залеђу које је држао Стефан Душан. Следећи велики успех Кантакузина је било освајање Верије, којој је Душан придавао велики значај. Верију је бранио одред од 1500 људи, као и одред немачких најамника, али је Кантакузин уз помоћ пастира Марцелата успео да уђе у град. Након освајања града цар Јован VI је био поприлично милостив. Он је војнике и раднике који су радили на зидинама

¹³⁶ Исто, 193.

¹³⁷ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 101.

¹³⁸ Исто, 103.

¹³⁹ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 106-107.

¹⁴⁰ Душанов законик, прир. Ђ. Бубало, Београд 2010. 13-14; Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 227-244.

послао Душану, успут их штитећи од турских напада. Посебно пажљиво је поступао се германским најамницима, којима је запамтио помоћ пружену 1343. године. После Верије освојио је и Воден тако што је подметнута ватра под главну капију. Цар пише да је у том граду био милостив исто као у Верији, једино је у затвору задржао четворицу велможа који су заповедали градом. Након освајања Верије и Водена цару су пришли још неки мањи градови и тврђаве, а међу њима и Старидол, Петра, Соск, Двери, Острово, Нотија, Ликостоми и Кастри. Цару су велику помоћ у овим борбама пружили одреди Турака. Одмах затим кренула је опсада Сервије, чијим би падом била угрожена цела Тесалија. Одбрану Сервије је предводио један од највећих Душанових велможа Прељуб. Међутим, након неколико дана су почеле јаке кише и опсада је брзо дигнута. Кантакузин тврди да су му након опсаде Сервије дошли изасланици из Скопља који су били спремни да му предају град, док би пример Скопља наводно следили још неки градови. Такође, многи великаши који су држали градове и области у близини Ромеја почели су да прелазе на Кантакузинову страну или су са њим остварили одређене контакте, а међу њима су најзначајнији били Хлапен, Толислав, заповедник Амфипоља Брајан и заповедник Гинекокастропа Вељко.¹⁴¹

Разлог тако великих успеха цара Јована VI био је рат Стефана Душана против Босне и њеног владара Стефана II Котроманића. Одред војске босанског бана је око Божића 1349. године напао области српског цара у Приморју. Млечани су безуспешно посредовали у склапању мира између Стефана Душана и Стефана II Котроманића, те је српски цар октобра 1350. године кренуо у рат против Босне. О том рату нема много података у изворима, али се претпоставља да се главни сукоб водио око Хума. Када су вести о дешавањима на југу стигле до Душана он је ужурбано кренуо ка Македонији. Током пута он је уговорио састанак са Кантакузином у близини Солуна.¹⁴²

¹⁴¹ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 251-258.

¹⁴² Исто, 262.

5.2. Састанак код Солуна и последње године владавине два цара

У зиму 1350. године су се код Солуна састала два некадашња савезника. Јован Кантакузин даје веома детаљан опис тог сусрета у својим мемоарима. Састанак је започео говором цара Душана и подсећањем да је Кантакузин дошао код њега без игде ичега, прогнан из своје земље од стране сународника. Душан је говорио и о томе колику је помоћ тада дао цару узурпатору. Заузврат је од њега добио неверство када је желео да наплати своју немалу помоћ. Цар Стефан Душан је рекао и како је Кантакузин вероломно напао градове које је он заузео, тамо учинио многе неправде становништву и похарао оно што је Душаново. Посебно је значајна Душанова реченица: „ако те стварно жалости што сам присвојио неки део државе Ромеја, онда треба да имаш на уму да имаш много пута више, присвајајући од исте (државе) што другом припада“, јер се на тај начин Душан отворено ставио на страну Јована V. Међутим, српски владар није желео да се сукоб настави и опростио је владару Ромеја, уз жељу да се мир постигне тако што ће свако да задржи оно што тренутно има.

Кантакузин је веома оштро одговорио Душану, посебно набрајајући догађаје који су покренули њихов сукоб. После заузимања Верије цар је покушао да прошири власт Ромеја. Сакупио је војску, онолико колико је то било могуће, и заједно са Душановим Германима кренуо је на Солун, а српски владар је одмах почео да му ради о глави, иако Јован Кантакузин није пружио никакав повод ни изговор за рат. Кантакузин је наставио са изношењем оптужби на Душанов рачун: „И затим си заратио против Тесалије и Акарнаније, које беху потчињене Ромејима, са мноштвом пешака и коњаника; нанео си штету која се не може заборавити, којом Акарнанци од глади дођоше у толику невољу да су добровољно стижући до обале стајали као лак плен варварским поробљивачима“.¹⁴³

Према речима Јована Кантакузина, у личном разговору Душан му је признао да се ни од кога није плашио као од њега. Уколико би га сањао, од страха би се одмах пробудио. Уколико би о њему размишљао пре него што треба да заспи, не би ни заспао. Јован Кантакузин је хтео да Душана представи као страшљивца.

¹⁴³ Виз. извори, 531.

Душан је желео да буде склопљен мир који би одражавао тренутну ситуацију, док је Кантакузин захтевао да Ромејима буду враћени Епир и Тесалија. Кантакузин у свом делу наводи да је на крају постигнут следећи договор: „Акарнанија и Тесалија и Сервија и између њих према мору градићи и Верија и Едеса [Воден], Гинекокастрон и Мигдонија са насељеним градовима и села око Струме до граница Сера и брда Тантесана да припадну Ромејима, а Зихна и Сер и Мелник и Струмица и Касторија и друга села и градиће Македоније, који су изван наведених градова, да поседује Краљ“. У част склапања споразума организовано је славље којем је присуствовао и Јован V. Међутим, у току ноћи у логор српског цара дошли су неки људи Јована Кантакузина, који су га саветовали да не предаје градове, већ да поведе рат, јер византијски цар нема довољно јаку војску. Споразум је раскинут, а сутрадан су се две војске нашле једна наспрам друге испред зидина Солуна, али ниједна није ступила у бој. Стефан Душан је преко изасланика поручио да не жели сукоб и са војском се повукао у логор, док се Јован Кантакузин вратио у Солун. Највероватније да споразум о којем говори Јован Кантакузин није ни био склопљен, а да до битке није дошло јер ниједна страна није била довољно сигурна у повољан исход.¹⁴⁴

То је био последњи сусрет два цара.

Негде у доба око овог састанка, тачније 1350. или 1351. године, цариградски патријарх Калист екскомуницирао је српског владара Стефана Душана, патријарха Јоаникија I и све архијереје. Текст саме одлуке није сачуван у грчкој верзији, а српски извори ту екскомуникацију називају другачијим именима. Данилов Настављач пише о одлучењу. Према речима Даниловог Настављача, до одлучења је дошло због проглашења Патријаршије и Душановог крунисања за цара. Он пише: „Ухвати се и он у замку од опћега непријатеља, узвиси се срцем, и оставивши прародитељску власт краљевства, зажеливши царско достојанство, венча се за цара. И после тога остави од прародитеља и Светога Саве предано му архиепископство од патријарха цариградскога, постави себи насиљем патријарха Јоаникија.“¹⁴⁵ И у науци и међу широм јавношћу усталио се назив анатема, иако он није најтачнији. До изопштења је дошло зато што српски владар није поштовао примат Цариграда и зато што је Српска архиепископија уздигнута на ранг

¹⁴⁴ Исто, 535-537.

¹⁴⁵ Дан. настављачи, 129.

патријаршије. Овај сукоб између цркава је имао само политички карактер, јер није постојао нити један теолошки разлог за црквени сукоб четири године након крунисања Стефана Душана за цара. Највероватније је цар Јован VI Кантакузин утицао да до изопштења и дође.¹⁴⁶

Да до постизања договора између два цара није дошло може се видети по томе што је готово истог момента након завршетка преговора војска цара Душана кренула да поново освоји градове које је Кантакузин преузео. До пролећа 1351. године и Воден и Верија су били освојени, али и остали градови које је Кантакузин освојио.¹⁴⁷ Кантакузин се одмах након преговора упутио назад у Цариград. Пратећи своју политику аутономије за провинције, истина са зебњом и страхом од побуне, у Солуну је оставио младог цара Јована V Палеолога.¹⁴⁸ Када је стигао у Константинопољ он се суочио са новом кризом. Буктао је теолошки сукоб. Због тога је у стилу старих владара организовао црквени сабор којим је председавао. Расправа се водила о доктрини Григорија Паламе.¹⁴⁹

Док је у Цариграду вођена теолошка расправа изван његових зидина беснео је поморски рат између Ђенове и Венеције. Јован VI у почетку није желео да се меша у тај сукоб јер је знао да би то доста коштало његову државу. Међутим, када су Ђеновљани засули зидине Цариграда камењем РOMEЈИ су се невољно укључили у рат. Фебруара 1352. године дошло је до пресудне битке између Млечана, Византинаца и Каталанаца са једне стране и Ђеновљана са друге. После битке у водама Босфора која је завршена без победника Млечани су се повукли и оставили цара да са Ђеновљанима склопи неповољан споразум.¹⁵⁰

Док је цар Јован VI био заузет у Цариграду у Солуну се дешавало оно чега се прибојавао. Млади цар Јован V је започео преговоре о савезу са српским царем. Не зна се какав је тачно договор склопљен између Стефана Душана и Јована V, али се на основу једне повеље Манастиру Хиландару може утврдити да је византијски цар Стефану Душану признао царску титулу, али са ограничењем на Србију. Византијски цар у повељи

¹⁴⁶ С. Мешановић, *Још једном о Калистовој анатеми*, Зборник радова Византолошког института, књ. 29/30, Београд 1991, 225-228.

¹⁴⁷ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 269.

¹⁴⁸ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 111.

¹⁴⁹ Исто, 112-113.

¹⁵⁰ Исто, 115.

пише: „преузвишени цар Србије и љубазни ујак (стриц) царства ми господин Стефан“. Ово је једини византијски акт у којем се недвосмислено признаје царска титула српском владару.¹⁵¹ Како би спречио да буде склопљен савез између двојице владара Јован VI је у Солун послао Јованову мајку Ану Савојску. Јован V је захтевао да уместо Солуна на управу добије Тракију, чији је намесник био Матија Кантакузин, син Јована VI. Иако је претпостављао да ће тај захтев донети нови проблем царству, Кантакузин је морао да пристане на њега.¹⁵² Нови намесник у Солуну је тада постала Ана Савојска, мајка Јована V. Она ће у Солуну практично направити своје мало царство. Тамо је и умрла након 1360. године, највероватније као православна монахиња.¹⁵³ Нићифор Григора пише да је цар Душан за то време покушао да ступи у родбинске односе са вођом Османлија Орханом. Понудио је своју ћерку, чији је ово једини помен, једном од Орханових синова. Османлијски господар је понуду прихватио, али је Орханово посланство Душану нападнуто чиме су њихове везе биле прекинуте.¹⁵⁴

Након што је провео неко време у Цариграду млади цар је отишао да заузме своје место управника Тракије. Ту је одмах дошао у сукоб са Матијом Кантакутином. Слично као у догађајима из 1341. године народ Хадријанопоља се побунио, истерао кантакузинисте и прихватио Јована V за званичног владара. Кантакузин се у Цркви Свете Софије заклео да ће сигурно вратити царство младом цару, али то није помогло и нови грађански рат је почео.¹⁵⁵

Последња шанса за мир је била мисија патријарха Калиста, али се и она завршила безуспешно. После размене талаца Стефан Душан је послао неколико хиљада својих коњаника као помоћ Јовану V. Војску је предводио казнац Бориловић, за кога Грци кажу да је био један од виђенијих српских војсковођа. Јован V је имао и помоћ од бугарског цара Јована Александра. Са друге стране, Јован VI Кантакузин је помоћ добио од својих традиционалних савезника Турака. До велике битке је дошло у октобру 1352. године код Емфитиона у околини Дидимотике. Искуснија и већа војска Турака и Ромеја напала је

¹⁵¹ Радић, *Време Јована V*, 229-230; Љ. Максимовић, *Српска царска титула*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, књ. 10, Београд 1998, 180-181.

¹⁵² Nicol, *The Reluctant Emperor*, 117.

¹⁵³ Д. Никол, *Византијске племкиње. Десет портрета 1250-1500*, Београд 2010, 149-152.

¹⁵⁴ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 278-279.

¹⁵⁵ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 120.

војску савезника окупљених око цара Јована V. Казнац Бориловић се није најбоље снашао на непознатом терену, а Бугари су се повукли у сам град. Овај пораз је био последњи већи ратни сукоб између снага Стефана Душана и Турака. Димитрије Кидон сматра да је непознавање терена било један од главних разлога за губитак битке, а поред тога говори и о великом страдању непријатељске војске: „већ су сви били као у мрежу ухваћени, и да никоме од њих није било могуће да се спаси бекством и да код куће препричава оно што је преживео“.¹⁵⁶ Османлије су опљачкале околину Дидимотике, а Орханов син Сулејман пружену помоћ Јовану VI наплатио је заузимањем тврђаве Цимпе на Хелеспонту. Он је у околини населио своје ратнике и тако направио први корак у трајном насељавању Турака у Европи.¹⁵⁷ Освајање Галипоља, чиме су се Османлије учврстили на тлу Тракије, оставило је много јачи утисак на савременике. У ноћи између 1. и 2. марта 1354. године разоран земљотрес је погодио подручје око Галипоља, сам град је у земљотресу веома страдао, а њега је пратила олуја са леденом кишом. Велики део становништва је страдао или се склонио са трусног подручја, што је Сулејман искористио и запосео га.¹⁵⁸

Јован V се због опасности повукао на Тенедос и на том острву је чекао нову прилику да преузме власт. Већ крајем зиме 1353. године покушао је да заузме Цариград на препад, али није успео захваљујући царици Ирени. Јован V није изгубио жељу да заузме престоницу, посебно јер је у њој кренула да се ствара велика опозиција Кантакузину након турског заузимања Галипоља. Млађи цар је много боље припремио следећи поход. Склопио је савез са Ђеновљанима, који су и даље били у непријатељским односима према старијем цару. Крајем новембра 1354. године Јован V је стигао у Цариград где је дочекан са одушевљењем. Након преузимања власти био је милостив и оставио је Кантакузина за свог савладара. Међутим, већ почетком децембра Јован VI је одлучио да се повуче из политичког живота, замонашио се у манастиру Мангани и добио је име Јоасаф. Јован

¹⁵⁶ Б. Павловић, *Срби у делима Димитрија Кидона*, Зборник радова Византолошког института, књ. 49, Београд 2012, 267.

¹⁵⁷ Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 289-291; Р. Мантран, *Историја Османског царства*, Београд 2002, 24.

¹⁵⁸ Р. Радић, *Страх у позној Византији 1180-1453*, Београд 2014, 240.

Кантакузин је у манастиру доживео дубоку старост.¹⁵⁹ Иако је био монах, Кантакузин је и даље имао одређену политичку моћ.¹⁶⁰

Након пораза код Дидимотике цар Душан се посветио рату на северу своје државе. Угарски краљ Лајош I је започео нови рат против српске државе. Током две године он је продирао до планинског масива Рудника где га је Стефан Душан чекао. Већих битака између двеју војски није било. Преговори о миру нису успели и Лајош I се повукао тек након што је болест кренула да хара у његовој војсци. За то време Душан је дипломатским путем покушавао да се приближи папи Иноћентију VI, како би променио политику Лајоша I према његовој држави, али и како би покушао да склопи савез са западним државама против Турака.¹⁶¹

Зиму 1354/1355. године цар Душан је провео у Серу. Одатле је током пролећа и лета путовао по југу своје државе и учествовао у раду сабора у Крупиштима. Последњих неколико месеци живота провео је у планирању новог сукоба са Угарима, овај пут у Далмацији. Српски цар Стефан Душан се упокојио у недељу 20. децембра 1355. године.¹⁶² Занимљиво је да напоменемо да Јован Кантакузин смрт свог пријатеља, како га често назива у мемоарима, само помиње: „А у исто време умро је и Краљ, владар Трибала“, и одмах након тога почиње да пише о сукобима међу српским великашима.¹⁶³

¹⁵⁹ Nicol, *The Reluctant Emperor*, 121-133.

¹⁶⁰ Љ. Максимовић, *Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације (1354-1383)*, Зборник радова Византолошког института, књ. 9, Београд 1966, 121-193.

¹⁶¹ М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934, 58-60; Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 295-299.

¹⁶² Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи I/1*, Београд-Ср. Карловци 1929, 82; Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника о српској средњовековној историји*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 149.

¹⁶³ Виз. извори, 557.

6. ЗАКЉУЧАК

Кроз овај рад обрађена је комплексна тема односа два владара, а кроз њих и две државе. Историја односа два владара који нису имали пуно сличности. Рођени су и одрасли у потпуно различитим условима. Један је био син прогнаног наследника престола светородне лозе. Други је био син богатог великаша из веома цењене породице. Док је први као млад побуном одузео престо своме оцу, други се свог оца није ни сећао.

Стефан Душан је током своје владавине следио освајачки пут који му је оставио деда Милутин. Великим освајањима која су уследила, српска средњовековна држава достиже свој врхунац. Стефан Душан се крунише за цара, а српска архиепископија је уздигнута у ранг патријаршије. Међутим, његов крајњи циљ је био освајање Цариграда. Пред крај владавине постао је свестан велике турске опасности и покушао је да организује рат против њих, али га је изненадна смрт спречила да своје планове спроведе у дело.

Јован Кантакузин је на власт дошао тешком и дуготрајном борбом. Прво се борио на страни свог најбољег пријатеља Андроника III против његовог деде Андроника II. Након тога је више пута одбијао понуђену титулу савладара, да би затим кренуо у крвави грађански рат против сина свог, како га је називао, сабрата. У том рату је променио доста савезника, али је на крају успео да се домогне престола и крунише као легитимни владар. Међутим, силни грађански ратови су толико ослабили некада велико царство да је оно постало лак плен за околне народе. Византија којом је владао Јован Кантакузин представљала је само бледу сенку некадашњег моћног светског царства. Сиромашном земљом је било јако тешко управљати, али Кантакузин се трудио и давао све од себе да покуша да поврати стару славу Ромејског царства.

Оно што истиче Јована Кантакузина у односу на Стефана Душана је његово обимно мемоарско дело. Као и сви мемоари и ови су писани апологетским тоном. У њима он оправдава многе своје поступке, али у њима даје и невероватно занимљиве описе ситуација које већина историчара и хроничара тог времена нема прилике да види, попут тајних преговора и личних разговора. Нажалост, не постоји сличан спис везан за другу страну. Душаново житије није комплетно и не покрива период савезништва и

непријатељства са Јованом Кантакузином, тако да о њиховом односу највише сазнајемо из византијских извора.

Сам однос два владара је од почетка био опортунистички. Црта која их обојицу повезује је то што су имали јасну визију шта желе и ишли су ка том циљу без обзира на све. Још у првим преговорима се видело да је њихов савез тешко одржив. Јака личност попут Кантакузина није могла да буде у сенци јаке личности попут Душана. Због тога и не чуде брз распад њиховог лабавог савеза и прелазак у отворено непријатељство.

Као што је речено на почетку ова тема је била поприлично комплексна. Ради потпунијег приказа догађаја, у току писања рада се дешавало да се упадне у екскурс. Међутим, сваки од тих екскурса је давао ширу слику неопходну за боље разумевање контекста времена.

Извори и литература

Извори:

1. *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд 1986.
2. *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935.
3. *Данилови настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 7, прир. Г. Мак Данијел, прев. Л. Мирковић, Београд 1989.
4. А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.
5. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи I/1*, Београд-Ср. Карловци 1929

Литература:

1. М. Благојевић, *Србија у доба Немањића, Од кнежевине до царства 1168-1371*, Београд 1989.
2. М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице од издавања Законика цара Душана, Београд 1951, 87-118.
3. М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова*, Зборник радова Византолошког института, књ. 4, Београд 1956, 1-11.
4. М. Динић, *Српска владарска титула за време царства*, Зборник радова Византолошког института, књ. 5, Београд 1958, 9-18.
5. *Душанов законик*, прир. Ћ. Бубало, Београд 2010.
6. *Историја српског народа I*, Београд 1981.
7. Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, Београд 2018.
8. Д. Јечменица, *О времену увођења младог краља Стефана Душана у управне надлежности у Зети*, Архивски записи, часопис за архивску теорију и праксу, 19-2 (2012), Цетиње 2013, 155-166.

9. Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу (1345—1371)*, Зборник радова Византолошког института, књ. 31, Београд 1992.
10. *Лексикон српског средњег века*, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999.
11. Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, Зборник радова Византолошког института, књ. 12, Београд 1970, 61-78.
12. Љ. Максимовић, *О времену проглашења Андроника III Палеолога за цара*, Зборник радова византолошког института, књ. 16, Београд 1975, 119-122.
13. Љ. Максимовић, *Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације (1354—1383)*, Зборник радова Византолошког института, књ. 9, Београд 1966. 121—193.
14. Љ. Максимовић, *Србија и идеја универзалног царства*, Зборник радова Византолошког института, књ. 44-2, Београд 2007, 371-380.
15. Љ. Максимовић, *Српска царска титула*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, књ. 10, Београд 1998, 173-188.
16. Р. Мантран, *Историја Османског царства*, Београд 2002.
17. С. Мешановић, *Још једном о Калистовој анатеми*, Зборник радова Византолошког института, књ. 29/30, Београд 1991, 221-232.
18. Д. Никол, *Византијске племкиње. Десет портрета 1250-1500*, Београд 2010.
19. D. Nicol, *Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, Cambridge 1993.
20. D. Nicol, *The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460*, Washington, D.C., 1968
21. D. Nicol, *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c.1295–1383*, Cambridge 1996.
22. Г. Острогорски, *Душан и његова властела у борби са Византијом*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, Београд 1951, 79-86.
23. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1951.
24. Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, Зборник радова о кнезу Лазару, Београд 1975, 125-137.
25. Б. Павловић, *Срби у делима Димитрија Кидона*, Зборник радова Византолошког института, књ. 49, Београд 2012, 257-295.

26. Б. Павловић, *Савладарство Јована V Палеолога*, Зборник радова Византолошког института, књ. 55, Београд 2018, 233-246.
27. С. Пириватрић, *Улазак Стефана Душана у Царство*, Зборник радова Византолошког института, књ. 44/2, Београд 2007, 381-409.
28. С. Пириватрић, *Византијске титуле Јована Оливера. Прилог истраживању проблема њиховог порекла и хронологије*, Зборник радова Византолошког института, књ. 50/2, Београд 2013, 713-723.
29. М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934.
30. М. Пурковић, *Јелена; жена цара Душана*. Диселдорф 1975.
31. Р. Радић, *Црно столеће. Време Јована V Палеолога (1332-1392)*, Београд 2013.
32. Р. Радић, *Сфранцес Палеолог – просопографска белешка*, Зборник радова Византолошког института, књ. 29-30, Београд 1991, 193-204.
33. Р. Радић, *Страх у позној Византији 1180-1453*, Београд 2014.
34. G. C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and His Successors*, Washington, D.C., 1984
35. В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, Београд 2012.
36. С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995.
37. С. Ћирковић, *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана*, Зборник радова Византолошког института, књ. 29-30, Београд 1991, 205-211.
38. А. Узелац, *Каталански најамници Стефана Душана*, Војноисторијски гласник, књ. 1, Београд 2019, 9-27.
39. Т. Флоринский, *Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века*, I, С. Петербург 1882.
40. Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан краљ и цар: 1331-1355*, Београд 2005.
41. Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.
42. Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974.
43. Б. Ферјанчић, *Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина*, Зборник радова Византолошког института, књ. 33, Београд 1994, 177-194.
44. Б. Ферјанчић, *Византијски и Српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994.
45. Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника о српској средњовековној историји*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 145-170.

46. G. Škrivanić, *Bitka kod Velbužda 28. VII 1330. godine*, Vesnik vojnog muzeja, knj. 16, Beograd 1970, 67–77.

47. Г. Шкриванић, *О јужним и југоисточним границама српске државе за време цара Душана и после његове смрти*, Историјски часопис, књ. 11, Београд 1961, 1-15.